ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ 26-ՐԴ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐ

Երևան, հունիսի 29-30, 1999 թ.

ԵՐԵՎԱՆ 1999

Տպագրվում է Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ:

Պատասխանատու խմբագիր պ.գ.թ. Ա.Ա.Մելքոնյան

ИНСТИТУТ ИСТОРИИ
АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ

ТЕЗИСЫ ДОКЛАДОВ
XXVI НАУЧНОЙ СЕССИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ

(Ереван - Июнь 29-30 , 1999)

A II 85342

ЕРЕВАН - 1999

ԱՐՍԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ

/ՀՀ ԳԱԱ ՀԵԻ/

ԷԹՆԻԿԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ԾՈՓՔՈՒՄ /ՄԹԱ 3-ՐԴ ՀԱԶ.-ՎԵՐՋ -
2-ՐԴ ՀԱԶ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ /

1. Մ.թ.ա. 3-րդ հազ.վերջում գրեթե ողջ հին աշխարհը ողողվեց էթնիկական տեղաշարժերով, և պատահական չէ, որ այդ ժամանակահատվածը երբեմն կոչվում է „ժողովուրդների առաջին մեծ գաղթային շրջան„: Տեղաշարժերի ալիքները հասան նաև Հայկական լեռնաշխարհ և նպաստեցին վաղ բրոնզեդարյան մշակույթի անկմանը և նոր էթնո-մշակութային իրավիճակի ստեղծմանը: Այդ փոփոխությունները Անատոլիայում և Հայկական լեռնաշխարհում հնագիտորեն փաստագրվում են երեք հանգամանքներով. ա/ Գունազարդ խեցեղենի ի հայտ գալով, բ/ Համատարած ավերածություններով, գ/ խեթական խեցեղենի հանդես գալով:

2.Վերոհիշյալ ընթացքը յուրովի արտահայտվել է Ծոփքում, որի Գավիեց գավառում /Կեբան/ կատարված 1968-1975թթ. պեղումները ցույց տվեցին, որ նույն օրինաչափությամբ, այստեղ ի հայտ են գալիս գունազարդ և խեթական խեցեղենի տեղական տարբերակներ, երկու բնակավայր /Նորշունթեփե. Թեփեջիք/ ավերվում են, իսկ մնացածը /Քորուջութեփե Դեղիրմենթեփե և այլն/ լքվում: Դա վկայում է, որ մ.թ.ա. 3-րդ հազ. վերջում Ծոփքում տեղի է ունեցել ինչ-որ կատակլիզմ, որից հետո ուժեղացել է նոր մշակութային տարրերի ներթափանցումը: Մ.թ.ա. 2-րդ հազ. սկզբից, երբ սկսվում է միջին բրոնզի շրջանը, իրավիճակը կայունանում է: Նոր ցնցումներ են տեղի ունենում մոտ մ.թ.ա. 1650թ., երբ Ծոփքի գրեթե բոլոր բնակավայրերը կրկին ավերվում են. սակայն այդ ավերածությունները սովորաբար բացատրվում են քաղաքական դրդապատճառներով /թեև չի բացառվում նաև էթնիկական մասնակի ներթափանցումը, որի մասին կարող են վկայել Ծոփքի համար խորթ հյուսիսմիջագետքյան Հաբուրյան և անդրկովկասյան՝ Ուրմիական խեցեղենի հայտնիքը/:

շունչ/: Տեղանունը կարող էր կապված լինել հնդեվր. "issva -ծի հիմքի /հմմտ. ծիու կապված Պիրվայի և Շավուշկայի պաշտամունքը Իշուվայում/, կամ Su ժողովրդի հետ, որ լայնորեն տարածված էր հյուսիսային Միջագետքում և հայկական լեռնաշխարհում:

4.Կարելի է եզրակացնել, որ դեռ մ.թ.ա. 4-րդ հազ-ից Ծոփքում բնակվում էին հնդեվրոպացիներ /նրանց երկրորդ մուտքը տարածք կարող էր տեղի ունենալ մ.թ.ա. 3-րդ հազ. վերջում՝ հանձինս խեթերի, իսկ երրորդը՝ մ.թ.ա. 2-րդ հազ.վերջում՝ հանձինս մուշկերի/, խուրիններ, մ.թ.ա. 20-18-րդ դդ.՝ եկվոր սեմիտներ: Մ.թ.ա. 8-րդ դ. Ծոփքը պիտի գրավեին ուրարտացիները: Այսուհանդերձ թվում է, թե Ծոփ-ք եղել են առանձին ցեղեր /հնդեվրոպական,խուրիական, շուբարեական, գուցե՝ յուբսհա-տուկ ծագման/, որոնք իրենց գոյությունը պահպանել են առնվազն մ.թ.ա. 3-1 հազ. ընթացքում և հետագաներ/ տեղանուն-ցեղանունը: Այդ ցեղը պետք է ապրեր ոչ թե ողջ նահանգում այլ նրա կորիզը կազմող համանուն գավառում /Ծոփք Շահունի/ որ կարող էր իր անունը հետագայում տարածել ամբողջ նահանգի վրա:

ԵՐՎԱՆԴ ՁԵՅՆԱԼՅԱՆ
/ՀՀ ԴԱԱ Պի/

ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐԸ ՄԱՆՈՒԿ ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԼՈՒՍԱԲԱՆՄԱՄԲ

1. Մովսես Խորենացու ժողովրդական առասպելների Մանուկ Աբեղյանի լուսաբանությունը խոշոր քայլ էր պատմահոր „Հայոց պատմության„ կարևորագույն կողմերից մեկը ճիշտ ըմբռնելու և գիտականորեն գնահատելու գործում: Մ.Աբեղյանը խնդիր է դրել պարզել, թե ինչպիսի հայացք ունի Խորենացին ժողովրդական առասպելների նկատմամբ և ինչ չափով և ինչ կերպ է օգտվում այդ նյութերից իր պատմությունը գրելիս:

2. Ընդհանրապես Խորենացին բոլոր ժողովրդական առասպելներն ընդունում է որպես այլաբանություն: Նա առասպելների այլաբանություն-

ները մեկնում, կամ իր խոսքով` անհասանելին հայտնում է` ամեն ինչ առողջ դատողության ու բանականության հարմարեցնելով, անհասկանալին, գերբնականը ժամանակի հասկացողությամբ բնականի վերածելով: Խորենացին իր մեկնումի մեջ թեպետ պահպանում է առասպելի սյուժետային գիծը, բայց բոլորովին նոր երանգ է հաղորդում նրան: Նրա պատմածն այլևս առասպելի գույն չունի, այլ` պատմական կամ բնական իրողություն:

3. Այսպես Արտավազդի առասպելը, Աբեղյանի խոսքով ասած, ,,ճշմարտացնելով, Խորենացին գտնում է, որ նա պարզապես խելագարության պահին մի խոր փոսի մեջ է ընկել, այլ ոչ` կալանավորվել քաջքերի կողմից Մասիսի անձավներից մեկում: Ամեն մի առասպել սուտ համարելով հանդերձ, գրում է Աբեղյանը, Խորենացին կարող է նրա միջից այլաբանորեն թաքցված ճշմարտությունը վեր հանել իբրև հավատի, սույգ պատմություն և ներմուծել այն իր շարադրանքի մեջ որպես պատմական դեպք:

4. Հայկի առասպելի` ժողովրդից լսելու մասին Խորենացին չի հիշատակում: Պատմիչը հայտնում է, որ գրավոր աղբյուրից` Մար Աբասից է քաղված այն: Սակայն Մ.Աբեղյանը գտնում է, որ այն իր մեջ կարող է ունենալ ժողովրդական տարր: Այսպես, Աստվածաշնչի մեջ Օրիոն համաստեղությունը Հայկ անունով է կոչված, որով և Հայկը հունական օրիոնի նման ներկայանում է իբրև առասպելական որսորդ: Ագաթանգեղոսի մոտ գործածված է հայկաբար բառը, հավանորեն հսկայաբար բառի իմաստով: Հայկ բառը հսկայի իմաստ ունի նաև Փիլոնի թարգմանության մեջ, ուր հսկաների մեծությունը հսկայաչափ բառով է արտահայտված: Այս հիշատակությունները ենթադրում են որ Հայկի մասին եղել է ժողովրդական զրույց, մի տեղական առասպել հսկա որսորդ Հայկի և օտար բռնակալ հսկայի` Բելի կռվի մասին: Ըստ Մ.Աբեղյանի այդ հայտնի առասպելը գրական մշակման է ենթարկվել: Դա պարզ երևում է առասպելի` հայ ազգի ծագման, հնության և աշտարակաշինության հետ կապված լինելու նկարագրություններից:

5. Արտաշեսի պատմությունը, ի տարբերություն Հայկի առասպելի, վիպական է, գտնում է Մ.Աբեղյանը: Նրանում պահպանվել են պատմական դեպքերի հիշողություններ: Սակայն Խորենացու պատմածում շփոթություն է առկա անունների և դրանց շուրջ տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ: Այստեղ իրադարձությունները տեղի են ունենում ոչ թե Արտաշես Միջինի այլ Տրդատ արքայի շուրջ: Ժողովրդական երգը կարող էր պահել Տրդատ I-ին արքայի օրոք տեղի ունեցած ալանների արշավանքի հիշողությունը՝ միահյուսած ալանաց արքայադստեր գերության և Սաթենիկի հարսնախոսության վիպական միջադեպի հետ: Արտաշեսի վեպը ներառել է Տրդատի գործերը, բայց սիրելի ու ժողովրդական Արտաշեսը մոռացության է տվել Տրդատ անունը:

6. Տիգրան Երվանդյանի առասպելի կապակցությամբ Խորենացին հիշատակում է ժողովրդական երգերը: Սակայն, ըստ Մ.Աբեղյանի, Տիգրանի պատմության համար աղբյուր է ծառայել ,,Հիւսումն պիտոյից, գիրքը, որի հեղինակն օգտագործել է ժողովրդական երգերը: Ըստ Աբեղյանի, Խորենացին հիմնվելով իր աղբյուրի վրա թույլ է տվել ժամանակագրական սխալ. Տիգրանի մասին երգերն ու զրուցները նա վերագրել է մ.թ.ա. VI դ. հայոց արքա, Կյուրոս Մեծի ժամանակակից Տիգրան Երվանդյանին, մինչդեռ իրենց բազմաթիվ հատկանիշներով նրանք իրականում պատկանում են Տիգրան Մեծին:

7. Այսպիսով, Մանուկ Աբեղյանի՝ Խորենացու ,,Հայոց պատմության, առասպելական մասերի մեկնաբանությունը ընդանում է հիմնականում երկու ուղղություններով.

ա/ Մ.Աբեղյանը ցույց է տալիս, թե ինչպես է Խորենացին մեկնաբանում, ,,ճշմարտեցնում,, առասպելները. գտնում դրանց միջից հավաստի, ստույգ պատմությունը:

բ/ Մ.Աբեղյանը, մեկնաբանելով Խորենացու որոշ վիպա-առասպելական պատմությունները, ցույց է տվել, որ դրանք հյուսված են ոչ թե Խորենացու նշած Արտաշեսի և Տիգրան Երվանդյանի, այլ Տրդատ I-ինի և Տիգրան Մեծի շուրջ:

ԿԱՐԻՆԵ ՄԵԼԻՔՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ /

ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ IV ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԸ ԵՎ "Narratio de rebus Armeniae" ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐԸ

1. IV տիեզերական ժողովը գումարվեց 451թ. Քաղկեդոնում: Ժողովը դավանաբանական պարզաբանումների հետ նաև որոշակի քաղաքական նպատակներ էր հետապնդում ձգտելով հանել Ալեքսանդրիայի պատրիարքությունից Կ.Պոլսի աթոռի գերապատվության: Ժողովում որպես հավատո խոստովանություն ընդունվեց Լևոն պապի ,,Տոմարը,, , որն ընդունում էր Քրիստոսի երկաբնակության գաղափարը:

2. Քաղկեդոնի ժողովը լայն արձագանք գտավ Արևելքի բոլոր նշանավոր աթոռներում. բնականաբար նաև Հայաստանում: Այն պատճառ հանդիսացավ քրիստոնեական եկեղեցու առաջին խոշոր տրոհման:

3. Հայ վաղ միջնադարյան պատմագրության մեջ քաղկեդոնական բնույթի երկեր չեն պահպանվել և դա կարելի է բացատրել միայն մի հանգամանքով, որ միաբնակության վերջնական հաղթանակով Հայաստանում ոչնչացվել է քաղկեդոնական ողջ գրականությունը: Եվ այդ տեսակետից մեծապես կարևորվում է գիտության մեջ ,,Narratio de rebus Armeniae ,, խորագիրը կրող հայ քաղկեդոնական հազվագյուտ սկզբնաղբյուրը, որի պահպանման պատճառը ժամանակին այն հունարեն թարգմանված լինելն էր:

4. Narratio -ն հայ եկեղեցու պատմության 325-703թթ. համեմատաբար համառոտ շարադրանքն է՝ ժամանակի քաղաքական իրադարձությունների ֆոնի ներքո: Ամենայն հավանականությամբ աղբյուրը գրվել է հենց VIII դ. սկզբին:

5. Narratio -ի առանցքային կետը հայ եկեղեցու դիրքորոշումն է Քաղկեդոնի ժողովի նկատմամբ: Այս փաստի հետ շփվող հարակից հարցերի մեջ մեծ կարևորություն է ներկայացնում Կեսարիայի արքեպիսկոպոսից հայ կաթողիկոսների ձեռնադրություն ստանալու պարագան: Narratio-ի համաձայն, մեր հայրապետները դադարեցին դիմել Կեսարիա՝ դեռ նախքան Քաղկեդոնի ժողովը:

6. Narratio-րմբավական հանգամանորեն արծարծվում է հայ եկեղեցու կողմից Քաղկեդոնի ժողովի մերժման թարեթիվը: Որպես այդպիսին ընդունվում է Ներսես Բագրևանդցու գլխավորությամբ գումարված Դվինի երկրորդ եկեղեցական ժողովը՝ 555թ.: Հայ պատմագրության մեջ հայ եկեղեցու կողմից Քաղկեդոնի ժողովի մերժման թարեթվի վերաբերյալ արտահայտված են տարբեր կարծիքներ և այդ հարցը դեռևս կարոտ է ուսումնասիրության:

ԱՐՄԵՆ ՔԵՇԻՇՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆԵՐԻ ԾԱԳՄԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

1. Ինչպես բազմաթիվ ազգերի այնպես էլ բազմաթիվ տոհմերի ծագման մասին գոյություն են ունեցել տարբեր ավանդություններ: Հայ ժողովրդի և հայկական տոհմերի ծագման մասին ևս եղել են մի շարք ավանդություններ, որոնցից է Մամիկոնյան տոհմի ծագման ավանդությունը: Ըստ այդ ավանդության Մամիկոնյանների նախնիները Հայաստան են եկել Ճենաստանից, որտեղ եղել են թագավորներ կամ առաջնակարգ իշխաններ: Ավանդությունը հիմք ընդունելով՝ պատմագրության մեջ Մամիկոնյաններին վերագրվել է օտար ծագում: Մեր կարծիքով Մամիկոնյանների արտաքին տեսքի, տոհմական անձնանունների, սովորությունների, կալվածքների տեղանունների, ավանդության մեջ հիշատակված Ներգաղթի ժամանակի և տարբեր անունների, ինչպես նաև Մամիկոն/յան/ տոհմանվան քննությունից պարզվում է, որ Մամիկոնյանների ծագման ավանդությունը իրականությանը չի համապատասխանում:

2. Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկություններից պարզվում է, որ Մամիկոնյաններն իրենց միտումնավոր են վերագրել Ճենական ազնվական
բարձր ծագում, Մամիկոնյանները ջանացել են էլ ավելի բարձրացնել իրենց
ծագում: Ձգտելով ունենալ տար, բայց պատիվն ու հեղինակությունը: Կարևոր էր ազդեցիկ երևալ ոչ միայն ունեցած դիրքով ու զբաղեցրած պաշտոնով, այլև ծագմամբ: Բարձր ծագում ունենալու անհրաժեշտությունը զգացվում էր հատկապես մյուս տոհմերի և անգամ թագավորների հետ

մրցակցության և առճակատման, իսկ հետագայում նաև գահին տիրելու հավակնությունների ժամանակ: Քանի որ միջնադարում ազգությունը որոշվում էր ունեցած դավանանքով, ուստի ազնվական տոհմերն ազատ կերպով իրենց վերագրում էին օտար էթնիկական ծագում՝ չհամարվելով խորթ տարր: Կարևորը հնարավորին չափ պատվաբեր և նշանավոր ծագում ունենալն էր /հայկական կամ ոչ հայկական/, որ գրեթե պարտադիր պայման էր առաջնակարգ տոհմերի համար:

3. Հայ միջնադարյան պատկերացումներում Ճենաստանը հանդես է գալիս իբրև դրախտային մի երկիր՝ մեծ, հզոր, հարուստ, որտեղ ոչ որբն է լալիս և ոչ այրին հոգոց հանում: Ճենաստանը նկարագրող տարբեր դարերի աղբյուրներն այն պատկերում են որպես հյուսիս-արևելյան քաջատոհմիկ և գլխավոր աշխարհ, որտեղ չգիտեն ակնեղենների ու մարգարիտների հաշիվը, որտեղ հասարակ մարդկանց հասու է այն ամենը, ինչ մեզ մոտ թագավորներն են օգտագործում, որն առատ է ամեն տեսակ պտուղներով, կենդանիներով, մետաքսով, որն ամենախաղաղասեր երկիրն է և որն այնքան հզոր է, որ երբեք ոչ ոքի հպատակ չի եղել: Նման մի երկրից ծագած լինելն արդեն մեծ պատիվ էր համարվելու, մինչդեռ Մամիկոնյաններն իրենց սերում էին այդ հզոր երկրի տիրակալներից:

4. Համեմատությունն այլ տոհմերի իրական ծագման և դրանց մասին ավանդությունների հետ վկայում է, որ արհեստականորեն ցանկալի ծագում հորինելու երևույթը տարածված էր: Ազդեցիկ տոհմերի մեծ մասը /Բագրատունիներ, Արծրունիներ, Ամատունիներ և այլն/, ունենալով հայկական ծագում, նույնպես իրենց վերագրել են համապատասխան օտար, պատվաբեր ծագում: Եվ ընդհանրապես աշխարհում մի շարք ազգերի, տոհմերի և նշանավոր անհատների ծագման մասին միտումնավոր ստեղծված ավանդությունների բազմաթիվ օրինակներ կան:

ՎԱՐԴԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՎԱՐԴԱՊԵՏԱՐԱՆԸ 5-6-ՐԴ ԴԴ-ՈՒՄ

1. Միջնադարյան Հայաստանի մտավոր-մշակութային կյանքի հռչակավոր կենտրոն Սյունյաց վարդապետարանը 5-րդ դարի սկզբին Մեսրոպ Մաշտոցի՝ Սյունիքում ծավալած լուսավորչական առաքելության արգասիքներից է: Այն հիմնադրվել է Սյունյաց եպիսկոպոսանիստում՝ Ծղուկ գավառի Շաղատ գյուղաքաղաքում, Անանիա եպիսկոպոսի անմիջական և գործուն մասնակցությամբ: Վերջինս մինչև իր երկարամյա պաշտոնավարման վերջ՝ միաժամանակ վարել է վարդապետարանի գործերը:

2. Երանաշնորհ ուսուցիչները ի սկզբանե Սյունյաց վարդապետներին օժտել են բացառիկ շնորհներով՝ թարգմանություններ և մեկնություններ կատարելու իրավունքը արտոնելով միայն վերջիններիս: Այդ հազվագյուտ պատիվը հանգեցրել է աստվածաբանական գիտությունների զարգացմանը Սյունյաց վարդապետարանում:

3. 5-րդ դարում Սյունյաց վարդապետարանի ականավոր ներկայացուցիչներից էր Անանիա Սյունեցին, որը ոսկեդարյան մշակույթի գործիչների փայլուն համաստեղության աստղերից մեկն է: Աշակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին և համարվում է թարգմանիչներից մեկը: Անանիան հեղինակել է աստվածաբանական գործեր, որոնցից մեզ են հասել միայն երկուսը: Պատմիչների աներկբա վկայությամբ՝ Անանիա Սյունեցին եղել է նաև Մեսրոպ Մաշտոցի գործակիցը և որպես թարգման օգնել նրան Աղվանքի լուսավորչական առաքելության ընթացքում:

4. Սյունյաց վարդապետարանին 6-րդ դարում հատուկ էր հելլենաբանությունը: Այդ շրջանում Սյունյաց դպրոցի ներկայացուցիչները հաղորդակից էին հույն առաջադեմ դպրությանը:

5. 6-րդ դարում Սյունյաց վարդապետարանում մեծ ծաղկում է ապրել քերթողական արվեստը, որն այդ դպրոցի մենաշնորհն էր նշված ժամանակաշրջա-

ջանում և իրավունք էր վերապահում Հայաստանում միայն Սյունյաց վարդապետներին մեծարվել, քերթող, պատվատիտղոսով: Քերթողական արվեստը, որի հայրենիքը Հունաստանն էր, իր էությամբ տարբերվել է դպրության մյուս բոլոր ճյուղերից՝ միաժամանակ իր մեջ բովանդակելով բազմաթիվ արվեստներ: Քերթողական արվեստի խնդիրն է եղել որոշել ստեղծագործությունների հեղինակներին, այն դպրոցը, որտեղ գրվել է այդ գործը, ճանաչել և տարբերել ճշմարտապատում և ոչ ճշմարտապատում գործերը միմյանցից, վերականգնել եղծված ստեղծագործությունները և ի լրումն այդ ամենի, քերթել՝ գրել աստվածաբանական, պատմական ներբողներ, ճառեր. բանաստեղծական երկեր:

6. Քերթողական արվեստի առանձնահատկություններով է պայմանավորված այն, որ այդ շրջանի Սյունյաց վարդապետներից հարուստ գիտական ժառանգություն չի պահպանվել: Նրանց գիտական գործունեության արդյունքները հանրամատչելի չեն եղել և հետաքրքրել են ավելի շատ հայ դպրության ներկայացուցիչներին, քան հասարակ ժողովրդին:

7. Ի դեմս Պետրոս Սյունեցու՝ քերթողական արվեստը 6-րդ դարում հասավ մեծ բարձրության՝ փառաբանելով Սյունյաց դպրոցը: Պետրոս Քերթողը հեղինակել է աստվածաբանական, պատմական ներբողներ, որոնք անմրցելի են իր ժամանակի մեջ և համարվում են 6-րդ դարի մտավոր-մշակութային կյանքի չգերազանցված նմուշներ: Պաշտոնավարելով Սյունյաց թեմում՝ եղել է Ներսես Բ կաթողիկոսի խորհրդակիցը և գործակիցը, գրել բազմաթիվ պաշտոնական գրություններ: Պետրոս Սյունեցին եղել է համոզված միաբնակ և Հայոց կաթողիկոսության ամբողջականության ջատագով:

ՀԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԻ ՎԱՐՉԱԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ 1-ԻՆ ԵՐԵՍՆԱՄՅԱԿԻՆ

1. Օսմանյան վարչական համակարգի համաձայն, համեմատաբար մարդաշատ մի շարք քաղաքներ, իրենց հերթին ունենում էին ներքին տարածքային բաժանում: Համանուն էյալեթի /նահանգ/, երբեմնի Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Վանանդ գավառի կենտրոն Կարս քաղաքը բաղկացած էր 17 թաղերի, որոնք կրում էին նաև մահալներ անունը: Թաղամասերի անունները ծագում էին տեղի նշանավոր ընտանիքներից /Վարդանենց, Քուրք՝ Կարդան-օղլու/, աշխարհագրական ուղղությունների կամ տեղանունների /Միջնաբերդ՝ Օրթա-գաբու, Քրաթաղ՝ Սու-գաբի, Քարավլուխ՝ Դաշ-բաշի/ անվանումներից: Կար նաև Ժամտան կոչված թաղը, որը հավանաբար պետք է համարել ժամատուն: Նշանավոր հայկական թաղամասերից էր նաև Չուխուրը: 1828-1829թթ. պատերազմի նախօրյակին նկատվում է թաղամասերի խոշորացում: Կարսում արդեն հաշվվում էր 10 թաղ:

2. Ըստ որոշ աղբյուրների, 19-րդ դարի սկզբին Կարսի 17 թաղերում հաշվվում էր 2000-ից - 3200 տուն, որոնց մեծ մասը օսմանյան զինվորականներ էին: Նրանց գերակշիռ մասը ժամանակավոր բնակիչներ էին, որոնք իրենց ընտանիքներով բնակվում էին բերդում: Ալիշանի վկայությամբ, նույն ժամանակ Կարսում կար 850 տուն: Հարավային և արևելյան արվարձաններում կար 11 թաղ՝ 1800 տուն, մեկ եկեղեցի, չորս քարավանատուն, 130 կրպակ և մզկիթներ:

Կարս գետի արևմտյան ափին է գտնվել հայկական Չուխուր թաղը՝ 600 տուն բնակիչներով: Այստեղ աշխույժ առևտուր էր կատարվում: Վաճառականները մեծ բազմությամբ գալիս էին Պարսկաստանից և Անդրկովկասից: Ինճիճյանի տեղեկության համաձայն Կարսի բնակչությունը, համեմատած քաղաքի տարածքի հետ, նոսր էր բնակեցված, որոնք մեծ մասամբ հայեր ու քրդեր էին:

3. Օտարերկրացի ճանապարհորդներից Ռոբերտ Քեր Փորթերի /1817-1820թթ./ տվյալներով, քաղաքի բնակչությունը բաղկացած էր մոտ 10.000 բնակիչներից, որն անշուշտ չափազանցություն է: Մանավանդ այստեղ, ըստ նույն հեղինակի, բարգավաճման նախանշաններ չի նկատվել: Նույնպիսի չափազանցության հանդիպում ենք նաև անգլիացի գեներալ Մոնթեյթի վկայությունում՝ մոտ 12000 մարդ: Այս առումով առավել արժանահավատ կարելի է համարել Է.Սմիթի և Հ.Գ.Օ. Դուայթի /1830-1831թթ./ տվյալները՝ 600 տուն հայ, 17 քահանա, 2 վարդապետ և մի եպիսկոպոս: Վերջիններիս լրացնում է դեկաբրիստ Ն.Ն.Լաչինովը /600 տուն հայ/: Բնակիչների թվում բացի հայերից, թուրքերից և քրդերից, նշվում է նաև գնչուների մասին, որոնք ապրում էին քաղաքի հարավային արվարձանում և հաշվվում էին 100 հոգի: Ռուս մեկ այլ հեղինակ Ն.Ի.Շավրովի հաղորդմամբ քաղաքի հիմնական բնակիչները հայեր և թուրքեր էին՝ գրեթե հավասար թվաքանակով: Կարսում նա գնչուների թիվը հասցնում է 70-ի: Ընդգծվում է նաև, որ մահմեդականներն այստեղ բավական ուշ են հաստատվել:

4. 1829թ. Կարս քաղաքի ազգաբնակչության թվաքանակի մասին մեզ ամբողջական և արժանահավատ պատկերացում է տալիս նույն թվականի սեպտեմբերին գեներալ-մայոր Բերխմանի կողմից կազմված տեղեկագիրը: Ըստ այդ փաստաթղթի, Կարսը բաժանված է եղել 10 թաղերի և ունեցել է 889 ընտանիք, որից 735-ը հայկական, 124-ը՝ մահմեդական, 30-ը՝ հայկական դավանանքի բոշաների: Հայերը հաշվվում էին 3233, մահմեդականները՝ 418 մարդ: Ամբողջ բնակչությունը կազմել է 3826 մարդ: Հայերը փոքրամասնություն են կազմել միայն Բայրամ փաշա կոչված թաղում, մահմեդականների 43 ընտանիքի դիմաց, հայերը կազմել են 10 ընտանիք, իսկ Համ/Ն/թալում բոլորը հայեր էին:

5. Այսպիսով տարբեր աղբյուրների համադրությունից պարզվում է, որ 19-րդ դարի 1-ին երեսնամյակին Կարսը գլխավորապես բնակեցված է եղել հայերով: Քաղաքի մոտ 900 տնից նվազագույնը 735-ը հայկական էր: Մահմեդականների ճնշող մեծամասնությունը մշտական չէին և զինվորականներ էին: Ռուսաստանի և Պարսկաստանի դեմ ռազմական բախումների ժամանակ նրանք Կարս էին բերվում մյուս շրջաններից:

ԱՐՄԵՆ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ /

Մ.Տ.ԼՈՐԻՍ-ՄԵԼԻՔՈՎԻ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ 1847-1873 ԹԹ.

1. 1847թ. հուլիսի 27-ին երիտասարդ սպա Մ.Տ.Լորիս-Մելիքովը նշանակվում է ծառայության որպես Կովկասյան Կորպուսի գլխավոր հրամանատար իշխան Մ.Ս.Վորոնցովի հատուկ ծառայությունների գծով օգնական: Մինչև 1873թ. Լորիս-Մելիքովը մասնակցեց բոլոր խոշոր ռազմական իրադարձություններին Հյուսիսային Կովկասում, Աբխազիայում, Դաղստանում և Անդրկովկասում: Նա իրեն ցուցաբերեց որպես տաղանդավոր զինվորական և հմուտ վարչական գործիչ:

2. 1847-53 թթ. Լորիս-Մելիքովը մասնակցեց մի շարք գործողությունների Չեչնիայում և Դաղստանում: Այդ գործողություններից հատկապես նշանակալից էին Գերգեբիլի գրավումը, Ախտայի ճակատամարտը, Զոխ ամրացված բնակավայրի պաշարումը և այլն: Հրամանատարությունը բարձր գնահատեց նրա ծառայությունները: Լորիս-Մելիքովը պարգևատրվեց Սուրբ Աննայի 1-րդ, 3-րդ ու 2-րդ կարգի շքանշաններով և ստացավ գնդապետի կոչում:

3. 1853-56 թթ. Ղրիմի պատերազմը ևս հնարավորություններ տվեց երիտասարդ զինվորականին արտահայտելու իր փայլուն ընդունակությունները: Բայանդուրի ճակատամարտում կատարած քաջության համար նա արժանացավ կայսեր հատուկ բարեհաճության, Բաշկադիկլարի ճակատամարտից հետո կայսրը նվիրեց նրան ոսկե թուր, իսկ Քյուրուկ-Դարայում Լորիս-Մելիքովը պարգևատրվեց Սուրբ Վլադիմիրի 3-րդ աստիճանի շքանշանով:

1856թ. Կարսի պաշարման ժամանակ Լորիս-Մելիքովը կազմակերպել և գլխավորել է տեղաբնիկ տարբեր ազգերից կազմված մի խումբ, որն անվանում էին ,,Որսորդների ջոկատ,,: ,,Որսորդները,, իրագործում էին հետախուզական պարենի հայթայթման, թշնամու ռազմական և պարենային պաշարների ոչնչացման, տեղեկություններ հայթայթելու համար թշնամական

ճամբարից գերիների առանձման և այլ ֆունկցիաներ: Ջոկատի կատարած քաջագործությունների համար 1854թ. Լորիս-Մելիքովը ստացավ Սուրբ Վլադիմիրի 4-րդ աստիճանի շքանշան, իսկ գլխավոր հրամանատար գեներալ Ն.Ն.Մուրավյովը բազմաթիվ անգամ հատուկ շնորհակալություն հայտնեց նրան:

4. 1855թ. Կարսի գրավումից հետո Լորիս-Մելիքովը նշանակվեց Կարսի մարզի կառավարիչ: Երկար պաշարումից սովամահ եղած Կարսը ապահովվեց սննդամթերքով և աշխուժացավ: Քաղաքում անցկացվեցին սանիտարական ծառայություններ, հուղարկավորվեցին բոլոր դիակները: Հատկանշական է, որ քաղաքացիական հարաբերությունները կարգավորվում էին հաշվի առնելով բնակչության էթնիկական և կրոնական առանձնահատկությունները: Փարիզի հաշտության պայմանագրով 1856թ. հուլիսի 28-ին Կարսի հանձնումից հետո Լորիս-Մելիքովը շնորհակալական նամակներ ստացավ Կարսի բնակչության քաղաքային Մեջլիսի և Անատոլիական բանակի գլխավոր հրամանատարի կողմից: Իսկ Ղրիմի պատերազմի և Կարսի մարզի կառավարության շրջանում Ռուսական կայսրությանը մատուցած հատուկ ծառայությունների համար 1856թ. 32-ամյա Մ.Տ.Լորիս-Մելիքովը ստացավ Գեներալ-մայորի աստիճան:

5. 1858-61թթ. Լորիս-Մելիքովը ծառայում է նախ Աբխազիայում որպես զորքի հրամանատար և Քութաիսիի գեներալ-նահանգապետության գծային գումարտակի պետ, իսկ ապա՝ Հյուսիսային Դաղստանի զորքերի հրամանատար և Դերբենդի քաղաքապետ: Աբխազիան և Դերբենդը թեպետ արդեն գրավվել էին Ռուսաստանի կողմից, սակայն մի շարք վայրերում շարունակվում էին մնալ անկախ և կիսանկախ վիճակում: Ունենալով վարչական աշխատանքի կազմակերպման հմտություններ և փորձ, ինչպես նաև լավ իմանալով Կովկասյան ժողովուրդների ավանդույթներն ու ազգային առանձնահատկությունները, Լորիս-Մելիքովը կարողացավ առանց ընդհարումների և ռազմական միջամտությունների ներդնել ռուսական վարչակարգը: Նա առանց կռվի գրավեց Ցեբելդան և սկիզբ դրեց Ցեբելդայի ամրության շինարարությանը: Հպատակություն հայտնեցին նաև Դաղստանի և Տաբասարանի մարզի բնակիչները, որոնք

20 տարի գտնվում էին անկախ վիճակում: Բարձր գնահատելով Լորիս-Մելիքովի ծառայությունները կայսր Ալեքսանդր 1-ին կարգի շքանշանով, իսկ 1861թ. հոկտեմբերի 13-ին Սուրբ Վլադիմիրի 2-րդ կարգի շքանշանով:

6. 1859թ. ավարտվեց Հյուսիսային Կովկասի միացումը Ռուսաստանին: Նոր գրավված տարածքներում անցկացվեցին վարչական բաժանումներ: Այսպես ստեղծվեց Թերեքի մարզը, որի կառավարիչ նշանակվեց գեներալ-լեյտենանտ Լորիս-Մելիքովը: Այդ մարզը իր մեջ ընդգրկում էր Չեչնիան, Կաբարդինո-Բալկարիան, Ինգուշիան և Օսիան: 1863-73թ. ընթացքում Լորիս-Մելիքովի կողմից նախաձեռնվեցին մի շարք բարենորոգումներ մարզի տնտեսական և քաղաքացիական կյանքը կարգավորելու ուղղությամբ: Հսկայական առաջընթաց արվեց ժողովրդական կրթության բնագավառում, ստեղծվեցին 200-ից ավելի նոր ուսումնական հաստատություններ: Գյուղում վերացվեց ճորտատիրությունը, կարգավորվեցին հողային հարաբերությունները, զգալիորեն բարելավվեց ոռոգման համակարգը, անցկացվեցին նոր ջրանցքներ: Վլադիկովկասում, Կիզլյարում, Գեորգիևսկում և Գրոզնիյում հիմնվեցին բանկեր: Շնորհիվ նոր կառուցած ճանապարհների մարզում բարելավվեց հաղորդակցությունը: Հիմնվեց բարենորոգչական մի համակարգ, որից առաջացած գումարներով Վլադիկավկասում բացվեց անվճար հիվանդանոց, արհեստագործական ուսումնարան, սահմանվեցին կրթաթոշակներ մարզի և Ռուսաստանի այլ քաղաքների ուսումնական հաստատություններում Կովկասի ուսանողների համար:

7. 1817-1873թթ. Մ.Տ. Լորիս-Մելիքովը զբաղեցրել է զինվորական և վարչական տարբեր պաշտոններ: Ուշադրության է արժանի այն, որ նա կարողանում էր հասնել որոշումների իր գործման լավագույն տարբերակին, հաստատելով կտրուկ և լիբերալ բնույթի միջոցառումները: Այս հանգամանքը էական դեր պետք է խաղար նրա պետական գործունեության ողջ հետագա ընթացքի վրա:

ՋՆԱՐԻԿ ԱԼՈԴՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ԹՈՒՐՔԻՈ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԴԻՎԱՆԻ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ ԱՄՆ-Ի ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ /XIX Դ. ՎԵՐՋ - XX Դ. ՍԿԻԶԲ/

1. Թուրքիայի հայաբնակ շրջաններից և արևմտահայաստանից անձնական, կրթական, տնտեսական, քաղաքական, մշակութային, կրոնական և այլ հանգամանքների բերումով ԱՄՆ մեկնած հայ գաղթականները մշտապես պահպանել են կապը Պոլսո Հայոց Պատրիարքության հետ՝ այն համարելով իրենց հոգևոր, բարոյական ու գործնական մնայուն պատվար: Այդ մասին են վկայում Թուրքիո 538-ամյա /1461թ./ Հայոց Պատրիարքարանի Դիվանում մինչև օրս պահպանվող բացառիկ արժեք ու հետաքրքրություն ներկայացնող փաստաթղթերը:

2. „Ամերիկա" ընդհանուր խորագիրը կրող Ֆոնդում առկա գործերը ներառում են երկարատև մի ժամանակաշրջան՝ սկսած 1880-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Հարկ է նշել, որ Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի Դիվանի գործերը երկրում առկա [illegible] հանգամանքների ճնշման ներքո պարբերաբար զտվել են, ինչպես նաև արտածվել ավելի ապահով վայրեր՝ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ և այլուր: Այդ է պատճառը, որ ներկայումս մեզ հասած արխիվային նյութերը չեզոք բնույթի են՝ զերծ որևէ քաղաքական, կուսակցական, ազգայնական ու անցյալի պատմական երանգավորումներից: Այդուհանդերձ, պատմական իրադարձությունների բովով անցած, հրաշքով փրկված ու մեզ հասած այդ փաստաթղթերը պատմագիտական կարևոր սկզբնաղբյուր են:

3. Փաստագրական այդ նյութերն ընդգրկում են ինչպես մինչև 1898թ. /պաշտոնապես՝ 1902թ./ Պոլսո Պատրիարքության վիճակ հանդիսացող Ամերիկահայ թեմի, այնպես էլ հետագայում՝ Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդարանի,

գաղութահայ տարբեր կազմակերպությունների ղեկավարի ու անհատների կողմից Թուրքիո Հայոց Պատրիարքներին, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի հայաշատ վայրերից Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդներին ուղղված և հանգամանքների բերումով Պոլսում հայտնված բազմաթիվ նամակներ, խնդրագրեր, փաստաթղթեր:

4. Հիշյալ սկզբնաղբյուրներում լուսաբանվում են՝ ԱՄՆ-ում հայ գաղթականության դրությունը, սոցիալ-տնտեսական վիճակը, հայրենի բնակավայրեր վերադառնալու ցանկությունը, ամերիկահայ երիտասարդության ուծացումից զերծ պահելու նպատակով հայ որբուհիներ ուղարկելու նպատակահարմարությունը, հայ որբերի որդեգրման, որբահավաքի ու որբախնամի հարցերը, ամերիկահայ եկեղեցիների կարիքները, պատշաճ և կարող հոգևորականներ ունենալու անհրաժեշտությունը, գաղութահայ հարանվանական եկեղեցիներին առնչվող հարցերը, եկեղեցական ու քաղաքական պաշտոնական հարաբերությունները, ամերիկահայ տարբեր կազմակերպությունների գործունեությունը, նրանց ազգանպաստ ու հայրենանպաստ ձեռնարկները, անձնական ու ընտանեկան խնդրանքները, Մեծ եղեռնից վերապրած իրենց հարազատներին փնտրելու, նրանց նյութական նպաստ ուղարկելու հետ կապված հարցերը, ինչպես նաև՝ առանձին դժգոհություններ, բողոքներ և այլն:

Այս բազմապիսի ու բազմաբնույթ փաստաթղթերը պատմական ու տրամաբանական շղթայի մեջ ներկայացնելու նպատակով խմբավորել ենք հետևյալ կերպ՝ դավանաբանական, հայապահպան-որբանպաստ, եկեղեցական, անձնական, հասարակական, քաղաքական:

5. Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի Դիվանում պահվող հիշյալ փաստաթղթերն իրենց ինքնատիպությամբ ու պատմաճանաչողական մեծ արժեքով կարևոր ներդրում են հանդիսանում ԱՄՆ-ի հայ գաղութի ողջ ժամանակահատվածի ներհամայնքային կյանքի տարբեր ասպարեզների լուսաբանման և համակողմանի ուսումնասիրման ուղղությամբ՝ պատիվ բերելով պատմաքաղաքական տարբեր փորձություններով անցած և առ այսօր կանգուն մնացած Հայոց Պատրիարքությանն ու հայ համայնքին:

A 85342
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱՊԻ /

,,ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ՀԱՅԱՍՏԱՆ,, ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. 19-րդ դարի 80-ական թվականներին հայ իրականության մեջ հանդես եկած ազգային նարոդնիկական խմբակները և կազմակերպությունները հենք հանդիսացան հայ քաղաքական կուսակցությունների, մասնավորապես Սոցիալ-դեմոկրատական Հնչակյան և Հայ Հեղափոխական Դաշնակցություն կուսակցությունների ձևավորման համար: Մի կողմից կրելով ռուս հեղափոխական նարոդնիկության և մյուս կողմից հայ իրականությունից բխող խնդիրների ազդեցությունը, ազգային նարոդնիկական կազմակերպությունները լուրջ ներդրում ունեցան այդ կուսակցությունների գաղափարական պլատֆորմի կազմավորման գործում: Այդպիսիններից էր նաև ,,Երիտասարդ Հայաստան,, կազմակերպությունը որը հանդես եկավ 80-ական թվականների վերջերին: Այն հետագայում կոչվել է ,,Յուժնոնոմերայի խմբակ,,: ,,Երիտասարդ Հայաստան,, կազմակերպության աչքի ընկնող անդամներից էին Քր.Միքայելյանը, Ս.Զավարյանը, Ալ.Սահակյանը, Հովհ.Յուսուֆյանը, Նիկ.Մատինյանը, Հովհ.Արղությանը և այլոք: Կազմակերպության մեջ մտնում էին նաև զգալի թվով կանայք:

2. Գաղափարական տեսակետից սակայն ,,Երիտասարդ Հայաստան,, կազմակերպությունը բաժանվել էր երկու մասի: Այդ փաստը պայմանավորված էր նրանով, որ կազմակերպության անդամների զգալի մասը հայ ուսանողների մոսկովյան համագումարի մասնակիցներից էին և ունեին միանգամայն տարբեր մոտեցումներ ազգային հարցերի նկատմամբ: Դա արտահայտվեց նաև Թիֆլիսում հիմնադրված այս նոր կազմակերպության մեջ և հետևանքը եղավ երկու թևերի հանդես գալը նրանում:

3. Ուշագրավ է, որ կազմակերպչական տեսակետից նույնպես ,,Երիտասարդ Հայաստանը բաժանվել էր երկու հատվածի: Այսպես. ,,մի կողմ՝ ազգասերները, այսպես, կոչված ,,չովինիստները,, , որոնք կենտրոնացել

էին „Սևերնայա նոմերա", պանդոկում, մյուս կողմ՝ արմատական հեղափոխական-ընկերավարականները, որոնց հավաքավայրն էր „Յուժնի նոմերա", հյուրանոցը, ուր միաժամանակ գտնվում էր և „Երիտասարդ Հայաստանի", կենտրոնը: Հյուրանոցների անուններով կոչվում էին և երկու հատված-ները. „Սևերնի նոմերա", , այսինքն „Հյուսիսային պանդոկ", և „Յուժնի նոմերա",՝ „Հարավային պանդոկի", խմբեր,: Սակայն նոր պայմաններում նրա գաղափարական պլատֆորմը դարձան ազգային-ազատագրական շարժման հիմնահարցերը: Եվ այս ուղղությամբ „Երիտասարդ Հայաստանը", սկսում է ձեռնարկել գործնական քայլեր: Միաժամանակ կազմակերպությունը իր անդամներին ուղարկում էր Արևմտյան Հայաստան հետագա գործունեության հող նախապատրաստելու նպատակով:

4. Գաղափարական տարաձայնությունները կազմակերպության ներսում հանգեցրին նրան, որ „Հյուսիսայինները", զոհ չլինելով „Հարավայինների", արմատական ընկերավարական գաղափարներից, ձեռնամուխ եղան Երիտասարդ Հայաստանի, կողքին գաղտնի կոմիտեի ստեղծմանը /հունվար 1890թ. հունիս-հուլիս/: Այդ գաղտնի կոմիտեի ստեղծմանը նպաստեցին նաև ժամանակի իրադարձությունները /1890թ. հունիսի Կարինի „Մեծ դեպքը", Գում-Գափուի ցույցը/:

Այնուհանդերձ թե „Երիտասարդ Հայաստանի", և թե այդ գաղտնի կոմիտեի գործունեությունը երկար չտևեց: Նրանք երկուսն էլ մտան 1890թ. օգոստոսին հիմնված Հ.Յ.Դաշնակցության մեջ, դառնալով նրա հիմնադիր բջիջները:

ԼԻԼԻԹ ԱՍԻՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам" ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ ԷՋԵՐՈՒՄ

1. 1895-1896թթ. ողբերգական իրադարձությունները՝ հայկական ջարդերը Սասունում, Կ.Պոլսում, Դիարբեքիրում, Վանում, Տրապիզոնում

Սվասում և Արևմտյան Հայաստանի մի շարք այլ շրջաններում ցնցեցին համաշխարհային հանրությանը: Արտասահմանյան մամուլում մեկը մյուսի հետևից սկսեցին հայտնվել տարաբնույթ հոդվածներ՝ թուրքական վայրագությունների ու գազանությունների նկարագրություններով: Հոդվածներում տեղ էին գտնում նաև ականատեսների և տուժվածների վկայությունները: Միջնոլորտի համընդհանուր աշխուժացումից զերծ չէր մնացել նաև ռուսական կայսրությունը, ուր ապաստան էին գտել հազարավոր փախստականներ ու տուժածներ: Նրանց օգնություն ցուցաբերելու նպատակով 1896թ. վերջերին Մոսկվայում նախաձեռնվեց գիտական-գրական մի ժողովածուի հրատարակում, որը լույս տեսավ 1897թ. "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам" խորագրով:

2. Ռուս գիտնականների և գրականագետների այդ միացյալ աշխատության նկատմամբ դրական արտահայտվեցին ժամանակակից մամուլի առաջատար "Петербургские ведомости", "Вестник Европы", "Мир божий","Новое время" պարբերականները: Ժողովածուն, որպես մշակութային արժեք, ունեցավ հասարակական-քաղաքական մեծ նշանակություն: Այնտեղ ամփոփված նյութերը ռուսական միջավայր էին ներմուծում հարուստ տեղեկություններ պատմության և գրականության վերաբերյալ, ռուս ժողովրդին ծանոթացնում հայ իրականության տարբեր ոլորտներին՝ չմոռանալով ցույց տալ նաև ողբերգական ներկան՝ իր ջարդերով, տառապանքներով ու հալածանքներով: Ըստ հեղինակների Ռուսաստանի համար քաղաքական պատմական խնդրի լուծումը կապված էր իր իսկ վերաբերմունքից հայերի նկատմամբ ընդհանրապես և հայկական հարցի նկատմամբ՝ մասնավորապես: Հատուկ նշանակություն տալով այս վերջին հիմնախնդրին՝ հրատարակիչները գրեթե ամբողջապես դրան են նվիրել ժողովածուի երկրորդ բաժինը, ուր տեղ են գտել ռուս պատմաբանների վերլուծական հոդվածներն արտերկրյա մամուլից /պրոֆեսորներ Լ.Կոմարովսկի, Ռ.Ն.Գերվեն և այլոք/:

3. Հայ ժողովրդի այդ տարիների ողբալի վիճակն իր վրա է բևեռել նաև միջազգային շատ քաղաքական գործիչների ուշադրությունը: Ժողովածուի մեջ ամփոփված են Դիլոնի, Դոլմարրևի, Գլադստոնի հոդվածներն ու ելույթ-

ները, որոնցում միաժամանակ բացահայտվում են մեծ տերությունների իրական քաղաքական շահերը Արևելքում և նրանց դիրքորոշումը Հայկական հարցի վերաբերյալ: Գլադստոնը ցավով նշում է. ,,Մենք թեկուզ և կարողացանք մեր երկրի քաղաքացիների սրտում վառել կրակը, սակայն չկարողացանք ազդել եվրոպական վեց տերությունների վրա մեր ցանկացածի չափով,,: Եվ հայկական հարցը կրկին մնաց որպես անլուծելի ժամանակի միջազգային հանրության և պատմության համար:

4. Ժողովածուի մարդասիրական վեհ մղումներով շաղախված հոդվածներն ու դրանցում արծարծված գաղափարները ցավոք իրականում ունեցան սոսկ ճանաչողական նշանակություն՝ ժամանակակից ռուս հասարակության մի որոշ մասին գաղափար տալով հայ ժողովրդի, նրա դարավոր ուղու, մշակութային ժառանգության, ինչպես նաև տվյալ ժամանակահատվածում նրա հասարակական-քաղաքական, սոցիալական ծանր վիճակի մասին: Հոդվածները միաժամանակ հավաստի դարձրին եվրոպական պետությունների և ռուսական միապետության դեպի Արևելք դիրքորոշումները Հայկական հարցի միջազգային կարևոր նշանակությունը և դրա լուծման անհրաժեշտությունը:

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ԵՆԻ-ՔՅՈՅԻ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

1. Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի և Իտալիայի կառավարությունները ընդունելով Ռուսաստանի առաջարկությունը, համաձայնվում են զբաղվել Թուրքիայի հայաբնակ վիլայեթների բարենորոգումների հարցով: 1913թ. հունիսի 30-ին Կ.Պոլսում վեց երկրների դեսպանները խորհրդակցության նստեցին: Ռուսաստանի դեսպան Գիրսը քննության է դնում բարենորոգումների ռուսական նախագիծը: Այս ռուսական նախագիծը ներկայացվել էր դեսպաններին ոչ թե որպես ռուսական կառավարության վերջնական հայացքների արտահայտություն, այլ Կ.Պոլսում

ռուսական դեսպանության թարգման Մանդելշտամի սեփական հայեցակետ: Դեսպանաժողովը որոշեց նախագծի նախապատրաստական քննարկումը հանձնարարել յուրաքանչյուր դեսպանության մեկ ներկայացուցչից կազմված ,,հայկական բարենորոգումների հանձնաժողովին,,:

2. ,,Հայկական բարենորոգումների հանձնաժողովը,, իր աշխատանքը սկսեց 1913թ. հուլիսի 3-ին Կ.Պոլսի Ենի-Քյոյ արվարձանում, ավստրո-հունգարական դեսպանատան շենքում: Մեծ տերությունների վերաբերմունքը ռուսական նախագծին միանշանակ չէր: ,,Եռյակ միության,, պետությունները պնդում էին ռուսական նախագծի հետ հավասարապես քննության առնել նաև Թուրքիայի կողմից ներկայացված նախագիծը և ամեն կերպ փորձում էին երկրորդական նշանակություն տալ ռուսական նախագծին: Գերմանա-ավստրիական մեքենայությունը պարզ երևում էր Անտանտի պետությունների ներկայացուցիչներին և նրանք զորակցություն էին տալիս ռուսական նախագծին:

3. Անգլիայի արտգործնախարարության և Կ.Պոլսում անգլիական դեսպանության մոտեցումները բարենորոգումների ռուսական նախագծին, այնուամենայնիվ, զգալիորեն տարբերվում էին: Դեսպանության ներկայացուցիչները գտնում էին, որ բարենորոգումների խնդրում կողմնակցությունը պետք է տրվեր հենց ռուսական նախագծին: Արտգործնախարարության ղեկավարների կարծիքով ռուսական նախագիծը հեռու գնացող էր և անպայման կհանգեցներ Թուրքիայի մասնատմանը: Նրանք անընդունելի էին համարում ռուսական նախագծի մի շարք կետեր և հանդես էին գալիս ի նպաստ թուրքական նախագծի:

4. Անգլիայի արտգործնախարարության կողմից ռուսական նախագծի նկատմամբ ցուցաբերած վերապահությունը պայմանավորված էր Անգլիայի շահերին առնչվող մի շարք իրական և կեղծ մտահոգություններով. ա/Թուրքական կայսրության ամբողջականության պահպանումը, բ/ Թուրքիայի տարածքում ազդեցության ոլորտների առաջացումը, գ/ Ռուսաստանի կողմից հայկական վիլայեթների հավանական օկուպացիան, դ/Գերմանիայի գաղթողական ձգտումները, ե/ անգլիական տիրույթների մահմեդական բնակչության տրամադրությունները:

5. Ինչպես հայտնում էր Կ.Պոլսից անգլիական դեսպանության Ջորջման Ֆիտցմորիսը, Նոր-Զեյթունում հանձնաժողովի աշխատանքը պայքարի վերածվել էր Ռուսաստանի և Գերմանիայի միջև մենամարտի: Ստեղծված իրավիճակում Անգլիայի պաշտպանողականության մոտեցությունը տերությունների իրար հակասող տեսակետների հաշտեցումն էր: Արտգործնախարար Գրեյը գտնում էր, որ բարենորոգումների ծրագրի հետ կապված տերությունների երկու խմբերի միջև տարբերությունները վերաբերվում էին ոչ այնքան հիմնադրույթին՝ բարենորոգումների բովանդակությանը, այլ մեծ մասամբ ձևերին՝ կառուցվածքային հարցերին:

6. Խոշոր [illegible] [illegible] [illegible]՝ անգլիական դիվանագետները [illegible] [illegible] մնալ իրենց սկզբնական դիրքորոշմանը և զիջեցին Ռուսաստանին: Այսպես մեծ տերությունների միջև ծագած տարաձայնությունը կրկին անցողիկություն էր մտնել հայկական բարենորոգումների գործը: ,,Եռյակ միություն,, բացահայտ դիմադրության հետ միասին Անգլիայի [illegible] [illegible] [illegible] էր հիրքին բերեց ռուսական դիվանագիտության [illegible] Նոր-Զեյթունում հայկական բարենորոգումների ծրագրի շուրջ: Ընդհանուր այս [illegible], ռուսական դիվանագիտությանը, վերջին հաշվով հաջողվեց [illegible] 1914թ. հունվարի 26-ին ստորագրել բարենորոգումների ծրագիրը:

ԱՇՈՏ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՐԱՖՖԻ ԶԱՎԱՐԻ ,,[illegible],, ԳՐՔՈՒՄ

1. 1880թ-ին Թիֆլիսում Բեքիր Զավարի [illegible] և [illegible] [illegible] լույս է տեսել [illegible] [illegible] [illegible] և [illegible] [illegible] ,,[illegible],, գիրքը: Հեղինակի ինքնության մասին գրքում որևէ ակնարկ չկա, ինչպես նաև չեն բերվում օգտագործված կոնկրետ արխիվային փաստաթղթեր, ցիտ նշվում է, որ գրքի սկզբնաղբյուր [illegible] օգնել է Ալեքսին [illegible] [illegible],

[illegible] ,,[illegible] հովանավորության,, ներքո: Ռուսաստանն ազատագրու-
թյունն [illegible] հաշտություն [illegible] ինքնավարություններով և
որոշակի [illegible]:

2. Երրորդ ներկայացվում է Թալեաթ բեյի կուսակցության [illegible]
ծրագրային գործունեությունը՝ մանրամասնորեն [illegible] երկրների հետ
օսմանյան կայսրության [illegible] հարաբերությունները, ինչպես և թուրքահպա-
տակ ժողովուրդներին վերաբերող խնդիրները: Հենվելով Թալեաթի հուշերի
վրա, հեղինակը [illegible] է այն հանգամանքը, որ հայերը մեղա-
դրվել են ռուսական և [illegible] համագործակցելու /այսինքն ռուսական կողմ-
նորոշման/, Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի կողմից [illegible] ստեղծ-
ման [illegible] քաղաքականության և պատերազմի ընթացքում [illegible]
[illegible] մեջ, ներքին [illegible] ,,Թուրքիայի [illegible] սահ-
մանները,,:

3. Երրորդ մասում ներկայացվում է Օսմանյան կայսրության կազ-
մում [illegible] գործում է այդ ժամանակա-
հատվածում [illegible] Թալեաթ բեյի [illegible] է հա-
մարվում նաև հայկական կուսակցությունների՝ [illegible] կուսակ-
ցության [illegible], որոնց [illegible] էին
[illegible] էին [illegible]: [illegible] կենտ-
րոն էին համարվում [illegible], Էրզրումը, [illegible], Սա-
[illegible], Տրապիզոնը, [illegible] և այլ վիլայեթները, որտեղ կուսակցու-
թյունները [illegible] որոշակի [illegible]:

4. [illegible] հայ [illegible] պատմագրության [illegible]
[illegible] է հայերի: [illegible], որ Թալեաթ [illegible] իր հուշերում
/[illegible] 1916թ./ [illegible] և հայերի [illegible]
[illegible]: [illegible] խնդրով
իր [illegible] է [illegible]
հայ [illegible] և հայերի [illegible] կողմից:

5. Այսպիսով, այս գրքի հրապարակ գալով, ժամանակակից Թուրքիայում թե քաղաքական և թե գրական շրջանակներում ,,վերանայվել է,, Թալեաթ փաշայի գործունեությունը իբրև խիստ թուրքամետ: Գրքում առաջ քաշվող դրույթներից թերևս ամենաուշագրավն այն է, որ հեղինակը բնավ չի քննադատում Թալեաթ փաշային, որին քեմալականների կողմից ժամանակին վերագրվել է Օսմանյան կայսրության փլուզման մեղքը, այլ նրան ներկայացնում է իբրև նոր՝ քեմալական, հանրապետական Թուրքիայի հիմնադիր, հանգամանք, որ ինքնին հուշում է երիտթուրքերի և քեմալականների շարունակական քաղաքականության, այդ թվում հայկական հարցում և հայերի բնաջնջման իրականացման խնդրում:

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈԵՎԱ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՀԱՅԵՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԲՆԱՋՆՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ՆԱՀԱՆԳՈՒՄ 1915-1916 ԹԹ.

1. 1911թ. Սալոնիկ քաղաքում կայացած երիտթուրքական կուսակցության գաղտնի ժողովի որոշումը նախատեսում էր, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող և Թուրք ազգությանը չպատկանող ժողովուրդները պետք է թուրքացվեն, իսկ քրիստոնյաները՝ ոչնչացվեն: Արևմտյան Հայաստանում և Փոքր Ասիայի հայկական տարածքներում բնակվող հայ ժողովուրդը դարձավ այս հրեշավոր քաղաքականության առաջին զոհերից մեկը: Բացառություն չկազմեց նաև Տրապիզոնի նահանգը:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Տրապիզոնի նահանգում բնակվում էր 73 հազար հայ, որոնց մեծ մասը ապրում էր ծովափնյա Տրապիզոն /14 հազար հայ/, Սամսուն, Օրդու, Կերասուն, Տիրեբոլի, Ունիե, Ռիզե, Աթինա և այլ քաղաքներում: Նրանք հիմնականում առևտրականներ և արհեստավորներ էին: Գյուղական հայ բնակչությունը տեղաբաշխված էր Տրապիզոն, Օրդու, Կերասուն գավառակներում:

2. 1915թ. հունիսի 26-ին կառավարության հրամանով հայ բնակչու-

թյունից պահանջվեց մինչև հուլիսի 1-ը թողնել Տրապիզոնը: Նրանք օրվա ընթացքում 6 հազար մարդ աքսորվեցին: Մինչև հուլիսի 6-ը Տրապիզոնում հայ չմնաց: Ճանապարհին մարդկանց ծովն էին նետում, ժայռերից ցած էին գցում: Հայերին այս ծանր ժամանակներում օգնության ձեռք մեկնեցին Տրապիզոնի իտալիայի հյուպատոս Մ.Գորինը, Տրապիզոնի ԱՄՆ-ի հյուպատոս Օրասֆորդը, հույն միտրոպոլիտը: Անգամ ազգությամբ թուրքեր /Աշատիր օղլի և ուրիշներ/ իրենց վրա վերցրեցին հայերի ինքնապաշտպանության ղեկավարությունը: Տրապիզոնի 11 հազար հայերից փրկվում են միայն երկու ընտանիք և 11 կին:

3. Սամսունում բանտերը լցված էին հայերով: Հուլիս ամսին հիսուն հայ ընտանիք նախընտրեց մահմեդականացումը: Սամսունից դուրս եկած քարավանները ճանապարհին ենթարկվեցին բռնությունների և կոտորածի: Նրանք ամիս շարունակ զաղթականները օրական անցնում էին 6-7 ժամ ճանապարհ:

4. Կերասունի մեջ տեղահանությունը սկսվեց հունիսին: 1200 հոգուց բաղկացած քարավանը երկու ժամ հետո հասավ Տաղ-Բեոյ գյուղը, որտեղ սպանվեցին երեսուն ծեր կանայք: Մեծ կոտորած տեղի ունեցավ նաև Եղիս-Պել լեռան մոտ: Ճանապարհին ոչ միայն փրկագին ժողովրդից պահանջում էին ոսկի, արծաթ և զարդեր: Դայա գետի մոտ հայերը ենթարկվեցին քրդերի հարձակմանը: Կերասունցիները 30-րդ օրը հասան Ակն, որտեղ 500 որբեր տեղավորվեցին որբանոցներում, սակայն վերջիններս էլ թունավորվեցին:

1915թ. հունիս- նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում Տրապիզոնի նահանգի տասնյակ հազարավոր հայերի թուրքական իշխանությունները տեղահանել են և կոտորել Համշենի լեռներում, Գյումուշխանեի ճանապարհին:

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԻՆՔՆԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՊԱԼՈՒՄԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՀՈԿՏԵՄԲԵՐՅԱՆ ՀԵՂԱՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՆԿԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԱՀԱՏՎԱԾՈՒՄ

1. 1917թ. Փետրվարյան հեղափոխության հաղթանակը Ռուսաստանում կրկին կյանքի կոչեց Հայկական հարցը: Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ազատական քաղաքականության հիմքում դրված ազգերի իրավահավասարության, ազատության և ինքնորոշման սկզբունքները իրական նախադրյալներ էին ստեղծում Հայկական հարցի լուծման համար: Այն, բացի միջազգային դիվանագիտական հարց լինելուց, դարձավ նաև բոլոր հայերին հուզող ներքին հարց: Նրանում կարևորվում էին Արևմտյան Հայաստանի վերաշինման և ինքնավարության, նրա քաղաքական իշխանության անկախության և [illegible] ժողովրդավարական [illegible] հարցերի հստակեցման, հայկական [illegible], հին պատմական հայրենիք վերադառնալու, [illegible] հրոսակների զինաթափման, գաղթականության տունդարձի, [illegible] ազգային [illegible] խաղաղության [illegible] հարցերը:

2. Արևմտյան Հայաստանի վերաշինման [illegible] հույժ կարևոր նշանակություն ունեցավ 1917թ. ապրիլի 25 /մայիսի 8/-ին ժամանակավոր կառավարության [illegible] [illegible] և [illegible] ,,Թուրքահայաստանի մասին,, հրամանագիրը: Մինչև [illegible] Արևմտահայաստանի [illegible] ռազմական իշխանությունների տնօրինությունից անցավ ժամանակավոր կառավարության [illegible] տնօրինությանը: Արևմտյան Հայաստանը [illegible] և [illegible]: 1916թ. հունիսի 5-ի ժամանակավոր [illegible] Թուրքահայաստանի ընդհանուր նահանգապետին հանձնված իրավունքները [illegible] ժամանակավոր կառավարությունը վստահեց իր նշանակած ընդհանուր կոմիսարին:

3. Օրակարգի հարց դարձած Արևմտահայաստանի վերաշինության, նյութական ու հոգևոր արժեքների պահպանության, հայրենի օջախներից բռնագաղթվածների երկիր վերադարձի խնդիրները հանգամանորեն քննարկվեցին 1917թ. մայիսի 2-11-ը Երևանում կայացած Արևմտահայերի առաջին համագումարում, որը կարևոր նշանակություն ունեցավ արևմտահայության համախմբման, նրանց ընդհանուր շահի պաշտպանության գործում:

4. Ռուսաստանյան փոփոխված պայմաններին համապատասխան ձևափոխվեց հայ ազգային կուսակցությունների վերաբերմունքը Հայկական հարցի նկատմամբ: Անդրկովկասում գործող կուսակցությունները, բացառությամբ բոլշևիկների, պաշտպանում էին ժամանակավոր կառավարությանը:

5. 1917թ. Հայկական հարցի լուծման նոր ուղիների որոնումը կենտրոնացված էր գլխավորապես նախ Թիֆլիսի Հայոց Ազգային բյուրոյի ղեկավարության ու համախոհների գործունեության մեջ: Հայկական հարցի լուծման համար միջազգային դիվանագիտական ասպարեզից կախված էր հայ գործիչների գործունեությունը Ռուսաստանում, եվրոպական երկրներում ու ԱՄՆ-ում: Վերջիններս պատերազմի մեջ մտնելը ,,նպաստավոր հանգամանքներ էր ստեղծում Հայկական դատի և հարցի լուծման համար,,: Ռուսական, եվրոպական և ամերիկյան հասարակական-քաղաքական ու գիտական շրջանակներում Հայկական հարցի լուծման շուրջ առկա կարծիքներին ծանոթանալու, հայկական ազգային խնդիրներն ու Հայ դատը պաշտպանելու [illegible] [illegible] էին Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի պատվիրակները՝ Պողոս Նուբար փաշան /Փարիզում/, Հակոբ Զավրիևը /Ռուսաստանում/, Գարեգին Պաստրմաճյանը /ԱՄՆ-ում/:

6. Արևմտյան Հայաստանի վերաշինման և արևմտահայության [illegible] [illegible] [illegible] ու զինվորական օգնության հարցը [illegible] հարցին [illegible] էին չ[illegible] մնացել: [illegible] [illegible] օգնել [illegible] նրանց կառավարությունը [illegible] էին և [illegible] [illegible] [illegible]: Ընդհանրապես, [illegible]թյունների

շահերը ենթադրում էին Հայաստանը մեկը անջատելու Ռուսաստանից:

7. Հայկական հարցում, ինչպես բոլոր, արևմտահայության ցեղասպանության նկատմամբ Թուրքական կառավարությունը չէր փոխել իր դիրքորոշումը: 1917թ. սեպտեմբերին ,,Միություն և առաջադիմություն,, կուսակցության համագումարում ունեցած ելույթում Թալեաթ փաշան, կեղծելով իրականությունը, հայերի տեղահանությունն ու կոտորածները պատճառաբանում էր հայերի անհնազանդության, ռուսական կողմնորոշմանը, Անտանտի երկրների օժանդակությամբ, կամավորական շարժմամբ: Եվրոպական ազդեցիկ թերթերում հրապարակված այս դրույթները միանշանակ չընդունեցին նույնիսկ Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի հասարակական շրջանները:

8. 1917թ. Ինչևէ, Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարության ազգային քաղաքականությունն էր նպաստում արևմտահայության ազգային խնդիրների լուծմանը: Ռուսական ընդհանուր կոմիսարությունը պայմաններ էր ստեղծում Արևմտյան Հայաստանում կյանքի վերակենդանացման, հայ գաղթականների դեպի իրենց հայրենի օջախները վերադարձի համար, այլև՝ անձի և ունեցվածքի անձեռնմխելիության երաշխիքներ: Սակայն այն երկար կյանք չունեցավ 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխության հաղթանակից և Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության կտրուկ շրջադարձի հետևանքով: Այդ է, 1917թ. դեկտեմբերի 29-ի ,,Թուրքահայաստանի մասին,, հրովարտակով նորաստեղծ խորհրդային իշխանությունը ճանաչեց արևմտահայության ինքնորոշման իրավունքը, բայց այն չիրագործվեց: Արևմտյան Հայաստանը գրավվեց Թուրքիայի կողմից: Հայկական հարցը մնաց չլուծված:

ԱՐԹԱԿ [illegible]ՅԱՆ

/ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ/

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ՎԵՃԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

/1918 մայիս - 1920 նոյեմբեր/

1. Անդրկովկասյան Սեյմի լուծարումից հետո առաջացած անկախ հանրապետությունները, չունենալով ճշգրիտ որոշված սահմաններ, հանդես եկան

միմյանց նկատմամբ տարածքային պահանջատիրությամբ: Հայ-վրացական վեճերն ընթանում էին նախկին Թիֆլիսի նահանգի Բորչալուի և Ախալքալաքի, Երևանի նահանգի Ալեքսանդրապոլի գավառի Փամբակի շրջանի և Ելիզավետպոլի /Գանձակ/ նահանգի Ղազախի շրջանի շուրջ: 1-ին աշխարհամարտի ավարտից հետո տարածքային վեճերի շրջանակն ընդլայնվեց իր մեջ ներառելով Լազիստանի, Բաթումի, Կարսի որոշ շրջանների խնդիրները:

2. Հայաստանի կառավարությունը տարածքների սահմանազատման հարցում ելնում էր ազգագրական սկզբունքից: Դեռևս 1917 թվականի Անդրկովկասի գավառային /զեմստվո/ վարչական նոր բաժանման նախագծով, որն ընդունում էին և վրացական ազդեցիկ շրջանները, Ախալքալաքն ու Բորչալուի մեծագույն մասը մտնելու էին Հայկական շրջանի մեջ: Վրացական կողմը տարածքների սահմանազատման հարցում որպես հիմք ընդունում էր 1783թ. ռուս-վրացական համաձայնագիրը: Նրանց տեսակետների փոփոխությունը բացատրվում էր անկախության ծնած բնույթով և գերմանական հովանավորությամբ:

3. 1918թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի հեռանալուց հետո վեճի տարածքները դարձան կռվախնձոր Հայաստանի և Վրաստանի միջև, որ դեկտեմբերին վերածվեց պատերազմի: Հաշտարար միջնորդությամբ հանդես եկան Անդրկովկասում մեծ դաշնակիցների զինվորական ներկայացուցիչները: Բանակցությունների ընթացքում ժամանակավորապես կազմավորվեց Լոռվա Չեզոք գոտին, իսկ Ախալքալաքը անցավ Վրաստանին՝ հարցի վերջնական լուծումը թողնելով հաշտության կոնֆերանսին: Սակայն ինչպես Փարիզում, այնպես էլ Սևրում վերջնական լուծում չստացավ:

4. 1920թ. նոյեմբերին, օգտվելով հայ-թուրքական պատերազմից, վրացական կողմը գրավեց Չեզոք գոտին: Հայ-վրացական տարածքային խնդիրը իր վերջնական լուծումը չգտավ նաև խորհրդային ժամանակաշրջանում:

ՅՈՒՐԻԿ ՂՈՒԼՅԱՆ

/ ԵՊՀ /

ՀԱՅ-ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

1. Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների գոյության ողջ ընթացքում նրանց միջև առկա էին հակասություններ և տարաձայնություններ, որոնք պայմանավորված էին մասնավորապես տարածքային խնդիրներով: Դարասկզբին լարված էին հատկապես Հայաստանի և Ադրբեջանի փոխհարաբերությունները: Նրանց միջև փաստորեն պատերազմական իրավիճակ էր, որը հետևանք էր Ադրբեջանի տարածքային անհիմն պահանջների: Այդ անհաշտելի սկզբունքներն էլ հիմք հանդիսացան երկու կողմերի թե ներքին և թե արտաքին քաղաքականության համար:

2. Ադրբեջանի նորաստեղծ հանրապետությունը հենց սկզբից բացահայտեց իր հայահալած քաղաքականությունը՝ կոտորածներ կազմակերպելով Ադրբեջանի հայաբնակ մի շարք շրջաններում՝ Գանձակ, Նուխի, Արեշ, Շամխոր և այլ վայրերում: Գագաթնակետը հանդիսացավ Բաքվի 1918թ. սեպտեմբերյան կոտորածը, որին զոհ գնացին շուրջ 30 հազար հայեր: Հայաստանի հանրապետությունն արդեն 1918թ. սեպտեմբերին պատրաստվում էր իր ներկայացուցիչ Տ.Բեկզադյանին դիվանագիտական ներկայացուցչի կարգավիճակով Ադրբեջան ուղարկել: Սակայն ադրբեջանական կողմի մեղքով Հայաստանի Հանրապետությունը զրկված էր այդ հնարավորությունից: Խան Խոյսկու կառավարությանը ձեռնտու չէր իր ոճրագործ արարքները դիտող և հսկող աչքի գոյությունը քանի որ Ադրբեջանը հայերի նկատմամբ իրականացնում էր ցեղասպանության քաղաքականություն:

3. Մի քանի ամիս պահանջվեց մինչև որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր ներկայացուցիչն ունեցավ Ադրբեջանում: Երկու հանրապետությունների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին 1919թ. մարտի երկրորդ կեսին, երբ Բաքվում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ

Տ.Բեկզադյանը, իսկ Երևանում Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Թեքինսկին անցան իրենց պարտականությունների կատարմանը: Ադրբեջանի դիվանագիտական ներկայացուցչության գործունեության վրա լույս են սփռում այն 75 գաղտնի հեռագրերը, որոնք ուղարկվում էին Երևանից Բաքու 1919թ. մարտից մինչև 1920թ. մարտը: Ադրբեջանի ներկայացուցիչն իր կառավարությունից ցուցում ուներ լրտեսել Հայաստանում և, ադրբեջանական շրջաններում ներքին խռովություններ կազմակերպելով, Հայաստանը պայթեցնել ներսից: Այդ նպատակի իրականացման համար Ադրբեջանի կառավարությունն իր ներկայացուցչին հատկացրել էր անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցներ: Բաքվում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչը, կտրված լինելով Ադրբեջանի հայաբնակ շրջաններից, իր գործունեությունը փաստորեն սահմանափակում էր տեղեկատվությամբ և անվերջ բանակցություններով՝ գլխավորապես տրանզիտի, մազութի և գաղթականների խնդիրների շուրջ:

Հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները շարունակվեցին մինչև Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, ապա այդ հարաբերությունները փոխադրվեցին այլ հարթության վրա, որում էական դեր էր խաղում խորհրդային Ռուսաստանը:

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

/ՀՀՀՔԿՓԿՊԱ/

1919Թ. ՄԱՅԻՍԻ 28-Ի ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ԱԿՏԸ ԵՎ ՄԻՋԿՈՒՍԱԿՑԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ 1919-1920-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1. Միացյալ Հայաստանի գաղափարը առաջինը հռչակեց Պողոս Նուբար փաշան 1918թ. նոյեմբերի 30-ի հայտարարությամբ, որը, սակայն, մնաց առանց որևէ էական արձագանքի: Միացյալ Հայաստանի գաղափարին անդրադարձավ նաև 1919թ. փետրվարին Երևանում գումարված Արևմտահայ Բ համագումարը՝ հիմնականում պաշտպանելով Պողոս Նուբարի արտահայտած մոտեցումները:

2. Հայաստանի խորհուրդը 1919թ. ապրիլի 27-ի որոշմամբ մեկ ամսով

իր բոլոր իրավունքները հանձնեց ՀՀ կառավարությանը: Անկախության առաջին տարեդարձը նշվեց համաժողովրդական մասշտաբով: Այդ ամենի հանգուցակետը ՀՀ կառավարության կողմից 1919թ. մայիսի 28-ին միացյալ Հայաստանի ակտն էր: Վարչապետ Ա.Խատիսյանը Հայաստանի խորհրդում մանրամասն բացատրեց նրա ընդունման դրդապատճառները: Վերջապես, այդ խնդրի վերաբերյալ արտասահմանի դիվանագիտական ներկայացուցիչներին ուղարկվեց շրջաբերական-բացատրագիր՝ կառավարության գործելակերպի պատճառաբանված մոտեցումներով:

3. Միացյալ Հայաստանի հռչակագրի ընդունումը առաջ բերեց բուռն վիճաբանություններ և ավելի սրեց միջկուսակցական պայքարը: Հանրապետությունում ռուսահայ և թուրքահայ հատվածների միջև փոխադարձ անվստահության մթնոլորտ էր իշխում: Իսկ Փարիզի գաղութահայ շրջանների համար այդ հռչակագրի ընդունումը բոլորովին անսպասելի էր, քանի որ Հայ Ազգային համագումարը բազմիցս անդրադարձել էր այդ խնդրին: Ընդհանրապես Պողոս Նուբարը հակասական դիրքորոշում ուներ և ինչ որ տեղ գործում էր անձնական նկատառումներից դրդված: Եվ բնավ պատահական չէ, որ նա ի վերջո բացասաբար ընդունեց ակտի հռչակումը:

4. Հռչակագրի հանդեպ ժխտողական վերաբերմունք ցուցաբերեց Հայ ժողովրդական կուսակցությունը՝ բոյկոտելով խորհրդարանական նոր ընտրությունները: Նմանատիպ դիրքորոշում ուներ նաև հայ ռամկավար կուսակցությունը: Այսպիսով, Պողոս-Նուբար-ՀԺԿ-ՀՌԿ խմբավորումը լրիվ մերժողական կեցվածք ընդունեց, որն արդյունք էր նրանց և ՀՀԴ միջև տիրող հակամարտության:

5. Կառավարող ՀՀ Դաշնակցությունը այս ամենին տրամագծորեն հակառակ դիրքորոշում ուներ, որը վերջնականապես ամրագրվեց կուսակցության 9-րդ ընդհանուր ժողովում: ՀՀԴ Բյուրոն և տեղական մարմիններն ըստ ամենայնի քարոզում և աջակցում էին միացյալ Հայաստանի ակտին:

6. Միացյալ Հայաստանի հռչակագրի հետ անմիջաբար առնչվում է Ազգային Պառլամենտի և ՀՀ կառավարության միջև 1919թ. աշնանը Երևանում տեղի ունեցած բանակցությունները: Սա փաստորեն օրգանական շարունակությունը և լրացումն էր մինչ այդ ընդունված ակտի և քաղաքական պայքարի: Բայց ընդհանուր եզրակացության չհանգելով՝ դրանք ձախողվեցին, որը կուսակցական պայքարի քողի ներքո պարզապես առաջնակարգ դիրք և հեղինակություն ունենալու ձգտումի հետևանք էր: Հայ հասարակական կարծիքը միանշանակ չընդունեց բանակցությունների խափանումը:

7. Հայ քաղաքական միտքը միացյալ Հայաստանի հռչակագրի գնահատման հարցում բաժանվել էր երկու՝ համախ իրարամերժ բևեռների, որոնք արտահայտվում էին հիմնականում դաշնակցական և ոչ դաշնակցական մոտեցումներով:

Ընդհանուր առմամբ կարծում ենք, որ միացյալ Հայաստանի գաղափարը միանգամայն ճիշտ էր և բխում էր հայ ժողովրդի կենսական շահերից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
/ ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ /

ԲԱԹՈՒՄԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ /1918թ. ՄԱՅԻՍ – ՀՈՒՆԻՍ /

1.1918թ. մայիսի 11-ին Բաթումում սկսված և հունիսի 4-ին ավարտված հաշտության բանակցությունները, որին մասնակցում էին նույն թ. ապրիլի 22-ին կազմավորված Անդրկովկասյան Ֆեդերատիվ հանրապետության, Հյուսիսային Կովկասի և Դաղստանի լեռնականների, Օսմանյան Թուրքիայի և Գերմանիայի պառվիրակությունները, գտնվում էին եռկրամասի մամուլի ուշադրության կենտրոնում:

Ուսումնասիրված ,,Կովկազսկոե սլովո,, , ,,Բորբա,, , ,,Նովոյե վրեմյա,, ,,Նաշ Գոլոս,, /Թիֆլիս/ , ,,Զնամյա տրուդա,, թերթերը հետևողականորեն անդրադարձել են բանակցությունների ընթացքին, Թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը, պատերազմի և հաշտության պրոբլեմին,

ազգային խորհուրդների գործունեությանը, գերմանա-թուրքական, հայ - ադրբեջանական; հայ-վրացական հակասություններին. գաղթականության հարցերին և հայոց բանակի մայիսյան հերոսամարտերին:

2. „Նաշ գոլոս" թերթը, անդրադառնալով գերմանական պատվիրակության ղեկավար գեներալ Լոսովի գործունեությանը, ցույց է տալիս նրա դժգոհությունը թուրքական նոր զավթողական նկրտումների նկատմամբ, որն արտահայտվում էր Բրեստի պայմանագրի սահմաններից դուրս գալու, Արևելյան Հայաստանում և Անդրկովկասում նոր տարածքային նվաճումներ իրականացնելու հարցում:

Առանց մեկնաբանելու երևույթը „Նաշե վրեմյա" թերթը /Բաքու/, բերում է ժորդանիայի խոսքերը „Գերմանացիները տեղեկանալով Անդրկովկասում կատարվող իրադարձություններին աստիճանաբար անցնում են մեր կողմը, դուրս գալիս թուրքերի դեմ": Հակառակը „Նաշ Գոլոս" թերթը պնդում էր, որ „Գերմանիայի և Թուրքիայի ընդհարման պատճառը դառնում է ոչ այլ ինչ, քան նրանց շահերի հակադրությունը: Գերմանական իմպերիալիզմին հարկավոր էր, իրեն խոնարհ և ոչ Անդրկովկասի մեծ մասի գրավումից հզորացած և ինքնուրույն Թուրքիա: Սակայն այդ ամենը դեռ ապագայի գործն էր, տվյալ պահին Գերմանիային անհրաժեշտ էր ձեռք բերել Անդրկովկասը, որը հանդիսանում էր նրա համար մի շարք արտադրատեսակների առաջող"[1]

3. Թուրքերի դաշնագրուժ վարքագիծը բավականին դիպուկ է բնորոշված 1918 թ. մայիսի 17-ին լույս տեսած „Կովկազսկոյե սլովո" թերթում: Թուրքերի բոլոր հաջողությունները, որոնց ուղեկցել են նրանց Տրապիզոնի Երզնկայի, Էրզրումի, իսկ հետո Սարիղամիշի, Բաթումի, Կարսի, Օզուրգեթի և այժմ Ալեքսանդրապոլի գրավումով, հանդիսացան ոչ այնքան ռազմական գործողությունների հաջող իրականացման արդյունք, բառիս բուն իմաստով, որքան դիվանագիտական թրամանկությունների և միջազգային իրավունքների և
խախտման ենթակա -
զինադադարի մի շարք պայմանների":[2]

- - - - - - - - - - -

1. Наш Голос, № 13,1918.

2. Кавказское слово, 1918.

4. ,,Կովկազսկոյե սլովո,, թերթը բարձր է գնահատում հայերի հերոսական ճակատամարտերը Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսայի տակ, ցույց տալիս թուրքական հրամանատարության շփոթվածությունը այդ դիմադրությունից և հայերի ու Հայաստանի նկատմամբ տրամադրության փոփոխությունը: ,,Հայկական զորամասերը կռվում էին արիաբար, բայց նրանք հարկադրված են եղել Ղարաքիլիսան հանձնել միայն թվապես գերազանցող թշնամու ճնշման ներքո,, ,-ասվում է Կովկազսկոյե սլովայում:[1] Նույն թերթի մեկ այլ համարում ներկայացված է հայերի փայլուն առաջխաղացումը Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի ուղղություններում:

Հայերի անսահման արիության մասին ասված թուրքական զորքերի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ Փաշայի խոսքերը հրապարակվել են ,,Կովկազսկոյե սլովո,, թերթի 1918 թ. հունիսի 12-ի համարում. ,,Դուք բոլոր տվյալները ունեք երկրորդ բուլղարներ դառնալու համար: Ձեր գյուղացիները նույնքան ազնիվ, աշխատում և քաջ ռազմիկներ են, ինչպես, որ բուլղարները,,:[2]

5. Բազմաթիվ հոդվածներ են հրապարակվել Անդրֆեդերացիայի փլուզման, Վրաստանի, Ադրբեջանի, Հայաստանի անկախ պետականությունների կազմավորման և այդ հանրապետությունների պատվիրակությունների հետ Թուրքիայի առանձին-առանձին պայմանագրեր կնքելու, Հայաստանի տարածքների նոր թալանի, դեպի Բաքու թուրքական զորքերի շարժման Թուրքիայի Հայաստանի ներքին գործերին միջամտելու, Բաքվից հայկական զորամիավորումների դուրս բերման հարցերի վերաբերյալ բազմաթիվ հոդվածներ են լույս ընծայել:[3]

Առանձնապես նշվել է Թուրքիայի Վրաստանի և Ադրբեջանի կառավարողների ձգտումները Հայաստանի տարածքները միմյանց մեջ բաժանելու մասին: Առանձնացվել են նկրտումները Ախալքալակի, Լոռու, Ղարաբաղի, Նախիջևանի, Զանգեզուրի նկատմամբ:

- - - - - - - - - - - -

1. Кавказское слово, № 112, 1918.
2. Кавказское слово, № 119, 1918.
3. "Наш Голос", № 19, 1918.

,,Զնամյա տրուդա,, թերթը 1918թ. հունիսի 1-ին գրում է ,,Ադրբեջանական իմպերիալիզմը կրող մուսաֆաթը օգտվելով հայերի ծանր վիճակից ճնշում է գործադրում նրանց վրա, պահանջում սահմանների անհապաղ վերագծում, զիջել ամբողջ Ղարաբաղը, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության 2/3-ը,,:[1]

6. Նույն թերթերը լայնորեն լուսաբանում են նաև Բաթումի կոնֆերանսից հետո Կ.Պոլսում նախատեսվող կոնֆերանսի նախապատրաստման մասին, ուր 1918թ. հունիսի 18-ին մեկնեց նաև Հայաստանի հանրապետության պատվիրակությունը:

ԱՐՄԵՆ ԲԵԳԼԱՐՅԱՆ

/ՀՀՆԳԿԱ/

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԸ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ /1918-1920 ԹԹ./

1. Անգլիայի ակտիվ քաղաքականությունը /1918 թ. աշուն-1919թ. գարուն.

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Անդրկովկասում թուրքական զորքերին փոխարինած անգլիական զինվորական ներկայացուցիչները հետապնդելով իրենց նպատակները՝ կանգնեցին Ադրբեջանի քաղաքականությունը պաշտպանելու դիրքերում: Մասնավորապես, Զանգեզուրից Ղարաբաղ արշավելու ծրագրից գեներալ Անդրանիկին հետ պահելու համար Բաքվի գեներալ նահանգապետ Թոմսոնը ճնշում գործադրեց նրա վրա և հասավ դրական արդյունքի:

Ոգևորվելով Անգլիայի նպաստավոր քաղաքականությունից, Ադրբեջանի կառավարությունը դ.Սուլթանովին գեներալ-նահանգապետ նշանակեց Ղարաբաղ-Զանգեզուր տարածաշրջանում: Իրենց աջակցությունը հայտնելով Սուլթանովին՝ Անգլիայի ներկայացուցիչները ՀՀ կառավարությանը հայտնեցին, որ այդ աջակցությունը չի կանխորոշում Զանգեզուրի ապագա կարգավիճակը:

ՀՀ կառավարությունն իր հերթին այդ տարածաշրջանի ընդհանուր ղեկավար

---

1. "Знамя Труда", 1918.

նշանակելով Արսեն Շահմազյանին և բողոքելով Սուլթանովի նշանակման դեմ՝ Անգլիայի ներկայացուցիչներին առաջարկեց հարցի ժամանակավոր լուծման ծրագիր, որի համաձայն Զանգեզուրը ուղղակի կամ անուղղակի ղեկավարվելու էր անգլիացիների կողմից:

ՀՀ ներկայացուցիչ Ա. Խատիսյանը Թիֆլիսում Անգլիայի ներկայացուցիչների հետ քննարկելով Զանգեզուրի հարցը /չնայած անգլիական կողմի ճնշմանը/ հրաժարվեց հետ կանչել Ա.Շահմազյանին և ճանաչել Ադրբեջանի իշխանությունը երկրամասի նկատմամբ:

Ադրբեջանի կառավարությունը, խրախուսվելով Անգլիայի քաղաքականությամբ, հունիս-հուլիս ամիսներին ռազմական գործողություններ սկսեց Ղարաբաղ-Զանգեզուրի դեմ:

1919թ. օգոստոսին, Ղարաբաղից Անգլիայի ներկայացուցիչների հեռանալով, ավարտվեց այդ պետության ակտիվ միջամտությունը Զանգեզուրի գործերին, և ձախողվեց Զանգեզուրը Ադրբեջանին ենթարկելու նրա քաղաքականությունը:

2. Անգլիայի քաղաքականության թուլացումը /1919թ. աշուն-1920թ. գարուն/.

Չնայած Անդրկովկասից իր զորքերի հեռանալուն՝ Անգլիան չդադարեց հետաքրքրվել Զանգեզուրի հարցով: Դա արտահայտվեց 1919թ. աշնանը, երբ Անգլիայի Բարձրագույն կոմիսար Ուորդրոպը փորձեց միջամտել հայ-ադրբեջանական հարաբերություններին և կանխել սպասվող ռազմական գործողությունները, որը, սակայն, ձախողվեց:

1920թ. մարտին ադրբեջանական ուժերը հարձակում ձեռնարկելով Զանգեզուրի դեմ՝ կորցրեցին իշխանությունը Ղարաբաղից Զանգեզուր ընկած տարածքի վրա:

Ադրբեջանի խորհրդայնանալուց և Ռուսաստանի Անդրկովկաս թափանցելուց հետո, Անգլիան հեռացավ երկրամասից և այլևս երբեք չզբաղվեց Զանգեզուրի հիմնահարցով:

Ի տարբերություն առաջին փուլի, երկրորդում Անգլիան միանշանակ չէր պաշտպանում Ադրբեջանի քաղաքականությունը և փորձում էր գտնել երկուստեք բավարարող լուծում, որը, սակայն. չհաջողվեց:

ԿԱՐԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

/ՀՀ ԳԱ ՊԻ/

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՕԿՈՒՊԱՑԻԱՅԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ /1920Թ.ՆՈՅԵՄԲԵՐ - 1921Թ.ԱՊՐԻԼ/

1.1920թ. նոյեմբերին օկուպացնելով Ալեքսանդրապոլի գավառը՝ Թուրքերը շարունակեցին արևելահայ այդ խոշոր հատվածի նկատմամբ եղեռնի քաղաքականությունը:

Ալեքսանդրապոլը գրավելու առաջին իսկ օրվանից օկուպանտներն սկսեցին քաղաքի կազմակերպված կողոպուտը: Չբավարարվելով հասարակական ունեցվածքի թալանով՝ նրանք կողոպտում էին մասնավոր անձանց: Կողոպուտը ուղեկցվում էր բռնությամբ, զազրելի խաբեությամբ և խորամանկությամբ: Խաբեությամբ էին զբաղվում ոչ միայն շարքային ասկյարներն ու սպաները, այլև բարձր հրամանատարությունն ու պաշտոնյաները:

Սարսափելի կերպարանք էր ընդունել հայ բնակչության ոչնչացումը: Մարդկանց սպանում էին բազմատեսակ չարչարանքներից հետո, որտեղ որ պատահեր, թաքցնում էին դիակները, որոնց մեծ մասը հնարավոր եղավ գտնել միայն թուրքերի հեռանալուց հետո: Տանջահար արված նշաններով մեծ թվով սպանվածներ գտնվեցին հատկապես քաղաքի պարետի, կայազորի պետի, միլիցիապետի ապրած տների նկուղներում:

Հայերին կողոպտելու և սպանելու համար թուրքերը չէին խորշում ոչ մի միջոցից: Նրանք դա կատարում էին նույնիսկ ,,բարեկամանալով,, , ապա թաքուն սպանելով, Աղբաբայի թուրքերի միջոցով նախօրոք կազմված ցուցակներով ձերբակալում էին քիչ թե շատ ունևոր հայերի, փրկագին պահանջում, որից հետո սպանում: Անհիմն մեղադրանքներ էին հարուցում կամ զրպարտում և առանց դատ ու դատաստանի ձերբակալում, մեծ գումարներ շորթում, ապա գերեվարում և քշում Թուրքիայի խորքերը, հայերն անհայտանում էին պարզապես փողոցից և հայտնվում գերության մեջ:

Թուրքերը ճնշման տակ հայերից վերցնում էին ,,շնորհակալական,, թերթիկներ՝ այն բանի համար, որ իբր թուրք հրամանատարությունը լավ

պաշտպան է հանդիսացել խաղաղ ժողովրդին՝ տեղի չտալով ոչ քայքայման, ոչ թալանի և ոչ էլ սպանության,,:

Թուրքական օկուպացիայի հետևանքները անսպասելի ծանր էին թե Ալեքսանդրապոլում և թե Ալեքսանդրապոլի գավառում:

2. Խորհրդային Հայաստանի կառավարության կողմից ստեղծված պետական հանձնաժողովի տվյալներով Ալեքսանդրապոլի գավառի օկուպացված շրջաններում սպանվել էին 60.000 մարդ, վիրավորվել 30.000, սովից մահացել 32.000, գերեվարվել 26.000 մարդ: Թուրքերի հասցրած նյութական վնասը կազմել էր 19.43.680 ռուբլի ոսկով :

Թուրքական օկուպացիայից հետո դեռ երկար ժամանակ գավառի բնակչությունը զգում էր դրա ծանր հետևանքները՝ բոլոր առումներով: Թուրքերը միաժամանակ շարունակում էին գերության սոսկալի պայմաններում պահել հազարավոր հայերի: Նրանք չէին դադարեցնում հարձակումները հայկական և սահմանամերձ թուրքական գյուղերի վրա: Ալեքսանդրապոլի գավառի բնակչության զգալի մասը դարձավ քեմալական զավթիչների հայակործան վայրագությունների զոհը: Միայն 1921թ. հոկտեմբերի 13-ի Կարսի պայմանագրի կնքումից հետո գավառի բնակչության ողջ մնացած մասը Խորհրդային Ռուսաստանի օգնությամբ ձեռնամուխ եղավ իր ավերված երկրի վերաշինությանը:

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

1921Թ. ՓԵՏՐՎԱՐՅԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ

1. 1921թ. փետրվարի կեսերին Խորհրդային Հայաստանում ժողովրդական ապստամբություն բռնկվեց: Այն մի պոռթկում էր Հայաստանում բոլշևիկների ծավալած բռնությունների և բռնագրավումների դեմ: Հայհեղկոմի անդամներ Ա.Մռավյանը և Ա.Նուրիջանյանը խոստովանում էին, որ ,,Ընդամենը մեկ ամսվա անգործիմաց քաղաքականության ընթացքում հայ ժողովուրդը հեռացավ մեզանից և նորից նետվեց դաշնակների գիրկը,,:

2. 1921թ. փետրվարի 18-ին ապստամբները մտան Երևան: ՀՍԽՀ իշխանությունները և Կարմիր զորքերի հրամանատարությունը նախօրոք օգնության խնդրանքով դիմեցին Խորհրդային Ռուսաստանին ու Կարմիր բանակին և, դիմելով փախուստի դեպի Արտաշատ-Արարատ, Հայաստանում խորհրդային իշխանության փրկության գործը հանձնեցին նրանց ձեռքը:

Հակաբոլշևիկյան պայքարում միայնակ չմնալու համար Ս.Վրացյանի գլխավորած Հայաստանի փրկության կոմիտեն հայցում է ինչպես Վրաստանի, այնպես էլ քեմալական Թուրքիայի օգնությունը: Սակայն Վրաստանի մոտալուտ խորհրդայնացումը խափանում է հայ-վրացական հակաբոլշևիկյան համագործակցությունը, իսկ քեմալականները՝ թեև խրախուսեցին և խոստացան, բայց դրանից այն կողմ չանցան, որովհետև Ռուսաստանի հետ առճակատել չէին ցանկանում՝ նրանից դեռ մեծ աջակցություն էին ակնկալում:

3. Հայաստանում ապստամբության ճնշման գործը ստանձնում է ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն: Վերջինիս ցուցումով Հայաստանի հյուսիսային և հյուսիս-արևելյան շրջաններում, ուր պահպանվում էր խորհրդային իշխանությունը, 1921թ. փետրվարի 26-ին ստեղծվում է կառավարման նոր մարմին՝ Ղարաքիլիսա-Դիլիջանի ռազմահեղափոխական կոմիտե՝ Գ.Աթարբեկյանի ղեկավարությամբ: Նրա տրամադրության տակ է դրվում 11-րդ Կարմիր բանակի զոր. բաժանում :

1920թ. մարտի 20-ին 11-րդ բանակի Ռազմահեղխորհրդի անդամ Գ.Օրջոնիկիձեն վերջնագիր է ներկայացնում Ս.Վրացյանին: Պատերազմը կանխելու նպատակով Օրջոնիկիձեի միջնորդությամբ մարտի 21-ին Երևան է ժամանում Հովհ.Թումանյանը: Քանի որ վերջնագիրը մնում է անպատասխան, իսկ Թումանյանի առաքելությունն՝ անարդյունք, մարտի 25-ից Կարմիր բանակն անցնում է հարձակման:

4. Մինչ Ս.Վրացյանը հուսահատ հեռագիր է հղում Գ.Չիչերինին, պահանջելով ..վերջ տալ վանդալական արշավանքին,, և հույս հայտնելով, որ

,,Ռուսաստանը ցույց կտա վիճելի խնդիրները լուծելու ավելի կուլտուրական և ավելի արժանավայել միջոց,, Կարմիր բանակը մոտենում էր Երևանին: Շրջափակումից խուսափելու, ավելորդ զոհեր չտալու համար, ապստամբները փրկության կոմիտեի գլխավորությամբ թողեցին Երևանը և նահանջեցին Զանգեզուր:

1921 թ. ապրիլի 2-ին 11-րդ բանակի զորամասերը մտան Երևան: Փետրվարյան ապստամբության պարտությունը և Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերահաստատումը անխուսափելի էր, որովհետև նրա թիկունքին կանգնած էր խորհրդային Ռուսաստանը և Կարմիր բանակը:

5. Խորհրդային պատմագրությունը ,,դաշնակցական արկածախնդրություն,, կամ ,,ավանտյուրա,, է որակել փետրվարյան ապստամբությունը; Իրականում՝ արկածախնդրություն էր ,,ձախերի,, քաղաքականությունը Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին:

ՀՅԴ Դաշնակցությունը ստանձնեց ապստամբության ղեկավարությունը, որովհետև վայելում էր ժողովրդի մեծ մասի վստահությունը: Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանը Գ. Օրջոնիկիձեին հուշում էր, որ ,,Մենք պետք է դա խոստովանենք, թեպետ արտաքին աշխարհի համար գոչում ենք միանգամայն այլ բան,,:

6. Հայաստանում խորհրդային իշխանությունն ամրապնդելու համար ՌԿ/բ/Կ Կենտկոմը 1921 թ. գարնանը մեծ օգնություն է հատկացնում հայ ժողովրդին, Հայաստան է գործուղում մի շարք փորձառու հայ կոմունիստներ՝ Ա. Մյասնիկյանի և Ս. Լուկաշինի /Սրապիոնյան/ գլխավորությամբ: Հայաստանում իր առաջին իսկ ծրագրային ելույթում /մայիսի 9, 1921 թ./ Մյասնիկյանը հայտարարեց. ,,փետրվարյան խռովությունը,, պետք է դաս լինի բոլոր նրանց, որոնք դեռ մտածում են հակառակվել աշխատավորության կամքին,,:

ԱՐՏԱԿ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱ ՊԻ/

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԴԱՇՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1. ԽՍՀՄ բաղկացուցիչ մաս՝ Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորման կազմակերպիչ և ղեկավար ուժը կոմունիստական կուսակցությունն էր: Այդ գործի հիմքում դրված էին Վ.Ի.Լենինի տեսական դրույթները, մասնավորապես ազգերի ինքնորոշման իրավունքը: Ըստ Լենինի՝ այդ իրավունքի էությունը Ռուսաս-

տանի ժողովուրդների կամավոր միավորումն էր: Անջատման իմաստով ինքնորոշման իրավունքից Ռուսաստանի ժողովուրդներից օգտվեց միայն Ֆինլանդիան 1918 թ. /ավելի վաղ՝ 1917 թ., ժամանակավոր կառավարության ժամանակ, անջատվելու իրավունքից օգտվել էր Լեհաստանը/: Ռուսաստանի մյուս ժողովուրդները, որ հաստատել էին խորհրդային իշխանություն և ունեին իրենց հանրապետությունները, կամավոր կերպով ցանկություն հայտնեցին լինելու ռուս ժողովրդի՝ խորհրդային Ռուսաստանի հետ:

Խորհրդային հանրապետությունների միավորիչ շարժումը 1917 թվից մինչև 1922 թվականը անցել է 3 տարբեր փուլեր՝ ռազմական, դիվանագիտական և քաղաքական:

2. Սփյուռքահայ քաղաքական կուսակցությունները տարբեր վերաբերմունք են դրսևորել խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ, ընդհանրապես, և Անդրկովկասի մյուս հանրապետությունների միջդաշնային կապեր ստեղծելու հետ, մասնավորապես:

ա/ Անդրֆեդերացիայի կազմավորման վերաբերյալ իր ուրույն տեսակետն ուներ դաշնակցության կուսակցությունը: Դաշնակցությունը խստորեն դեմ էր բոլշևիկների տեսակետին: Նա նշում էր, որ ,,բոլշևիկների նպատակը Կովկասը, Ռուսաստանի ծայրագավառ վերածելն է,,, ուստի գտնում էր, որ Հայաստանի կոմունիստ ղեկավարները պարտավոր են վարել ինքնուրույն քաղաքականություն, չխզելով բարեկամական կապերը:

Այսպես, Կովկասի ժողովուրդների համագործակցությունը բարձր է գնահատել դաշնակցության նշանավոր գործիչ Ռուբեն Դարբինյանը: Այս կապակցությամբ նա ,,Հայրենիք,, ամսագրում գրում էր՝ ընդմիշտ պետք է հասկանալ, որ հայ ժողովրդի համար բացարձակապես վնասակար են այն բոլոր քայլերը, որոնք կդժվարացնեն մեր բարեկամությունը Կովկասի հարևանների հետ:

բ/ Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցությունը սկզբից ևեթ ողջունեց խորհրդային կարգերի հաստատումը: Հնչակյանները օրինաչափ և ճիշտ էին համարում նաև կովկասյան հանրապետությունների տնտեսական ու քաղաքական միավորումը: Նրանք գտնում էին, որ դրանից ամենաշատը կշահի հայ ժողովուրդը և դուրս կգա տնտեսական ծանր կացությունից:

3. Անդրկովկասյան դաշնության նկատմամբ իր տեսակետն է արտահայտել նաև նորաստեղծ 1921 թ. կազմավորված ռամկավար-ազատական կուսակցությունը: Թեպետ գաղափարական առումով ռամկավարները դեմ էին խորհրդային իշխանությանը այնուամենայնիվ անտեսելով Հայաստանի այդ կարգերը, նրանք առաջին պլան էին մղում հայ ժողովրդի կենսական շահերը: Այս առումով նրանք ողջունեցին Անդրֆեդերացիայի կազմավորումը: Ամեն միջոցով խրախուսում և պաշտպանում էին խորհրդային Հայաստանին տնտեսական օգնություն ցույց տալու գաղափարը:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

1. 1918 թ. մայիսին հայոց պետականության վերականգնումը մշակութային վերածննդի նոր՝ բեղմնավոր ուղի հարթեց: Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ծանր կացությունը հարկադրում էր նորաստեղծ իշխանությանը մշակույթի ասպարեզում ապավինել դարավոր մշակութային պատմական արմատներ ունեցող ժողովրդի ստեղծագործական ուժին ու ոգուն: Հասարակության լայն խավերի աջակցության շնորհիվ, արդեն 1919 թ. նկատվում է մշակութային կյանքի որոշ աշխուժացում, բացվում են մշակույթի տարբեր օջախներ: Մշակութային գործի ընդլայնման հետևանքով, 1919 թ. հուլիսին հանրային կրթության նախարարությունը վերանվանվեց հանրային կրթության և արվեստի նախարարություն /ՀԿԱՆ/: Ըստ այդմ տեղի ունեցավ կառուցվածքային վերակառուցում: Մշակութային կյանքի կազմակերպման ուղղությամբ հատկապես զգալի աշխատանք են կատարել տարբեր ժամանակներում ՀԿԱՆ-ի նախարարներ Գ.Մելիք-Ղարագյոզյանը, Ն. Աղբալյանը և ուրիշներ, որոնց օրոք մշակվեցին և ընդունվեցին մի շարք կարևոր օրենքներ, ֆինանսական օժանդակություն հաստատվեց մշակութային հիմնարկներին ու գործիչներին:

2. Բնակչության կուլտուր-կրթական մակարդակի բարձրացմանը նպաստեց գրադարանային գործի վերականգնումը և զարգացումը: 1918 թ. վերաբացվեցին Երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի, Նոր Բայազետի քաղաքային գրադարանները: Կարևոր նշանակություն ունեցավ 1919 թ. հուլիսի 4-ի օրենքը պետական հանրային Մատենադարանի մասին, որի համար, արժեքավոր և հազվագյուտ գրքերի ձեռք

բերման համար պետական բյուջեից հատկացվել էր 100 հազ. ռուբլի: Գրադարանային համակարգի ստեղծման նպատակով 1920 թ. մայիսին ընդունվել է օրենք քաղաքներում ու գավառներում աշխատավորական գրադարան-ընթերցարաններ ստեղծելու մասին: Արդեն 1920 թ. աշնանը հանրապետության տարածքում գործում էին մի քանի գերատեսչական, դպրոցական և հանրային գրադարաններ: Դրանց գրքային ֆոնդերի հարստացման գործում զգալի ներդրում ունեցան հայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ:

3. ժողովրդավարական իշխանության օրոք կազմակերպվեց ազատ պարբերական մամուլը: 1918 թ. հրատարակվում էր 17 անուն, իսկ 1919-20 թթ.՝ շուրջ 40 պարբերական: Նրանց զգալի մասը հասարակական-քաղաքական տարբեր ուղղվածություն ունեցող կուսակցությունների օրգաններ էին: Կային նաև մասնագիտական պարբերականներ:

4. Նյութական մշակույթի հուշարձանների վերականգնման, հաշվառման և պահպանության նպատակով ստեղծվեց հնությունների պահպանության կոմիտե՝ մինչ այդ գործող առանձին բաժնի փոխարեն: Այն կազմակերպեց մեծածավալ աշխատանք, ստեղծեց արշավախմբեր /Տեկոր, Անի, Կոտայք, Դվին/: Կոմիտեի ղեկավար կազմում ընդգրկված էին անվանի գիտնականներ Աշխարհաբեկ Քալանթարը, Գարեգին Հովսեփյանը և Ալեքսանդր Թամանյանը: Նախատեսվում էր կազմել Հայաստանի հնագիտական քարտեզը, կազմակերպել հնադարան-թանգարաններ: Պատմամշակութային արժեքների հավաքման և ցուցադրման նպատակով 1919 թ. սեպտեմբերի 9-ի օրենքով Երևանում հիմնադրվեց ազգագրական-մարդաբանական թանգարան-գրադարան, որում կենտրոնացվելու էին նաև Թիֆլիսի հայոց ազգագրական ընկերության նյութերը:

5. Դրական տեղաշարժեր կատարվեցին արվեստի ասպարեզում: Թատրոնի և երաժշտության բնագավառներում զգալի ներդրում ունեցան հայ արվեստի երախտավորներ Հ.Զարիֆյանը, Վ.Միրզոյանը, Ս.Բարխուդարյանը, Գ.Երիցյանը և ուրիշներ: Նրանց ջանքերով կազմակերպվեցին թատերախմբեր, երգչախմբեր, որոնք հյուրախաղերով հանդես էին գալիս հանրապետության շրջաններում:

1919 թ. նոյեմբերին Վ.Միրզոյանի և Ս.Բարխուդարյանի նախաձեռնությամբ կազմակերպվեցին դրամատիկական և խմբավարական դասընթացներ: Դրանց պահպանման համար կառավարությունը համապատասխան ֆինանսական հատկացումներ կատարեց: 1920 թ. հունիսին Երևանում հիմնադրվեց հայ ժողովրդական թատրոնը, որի վարչության նախագահ է ընտրվում Գ.Երիցյանը: 1919-1920 թթ. առաջին քայլերն արվեցին հայկական կոնսերվատորիայի ստեղծման ուղղությամբ: Այդ նպատակով կազմակերպվել է հատուկ ֆոնդ վարչապետ Ա.Խատիսյանի գլխավորությամբ: Երևանում հիմնադրվելու էր բարձրագույն երաժշտական դպրոց, նրան հատկացնելով խորհրդարանի նախկին շենքը: Գեղարվեստի զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց 1919 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Թիֆլիսի հայ արվեստագետների ընկերության կողմից Երևանում կազմակերպված պատկերահանդեսը, ուր ներկայացված էին Մ.Սարյանի, Հ.Գյուրջյանի, Ե.Թադևոսյանի և այլոց ստեղծագործությունները:

6. 1920 թ. աշնանը թուրքական երկրորդ արշավանքը մեծապես հարվածեց հայ մշակութային գործին, այնուամենայնիվ հայ գործիչների ջանքերի շնորհիվ այն շարունակում էր իր վերելքը:

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՏԵՐԶԱՆՅԱՆ

/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ / 1939-1945 թթ./

1. Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ում իշխանությունները նկատելիորեն բարելավեցին իրենց վերաբերմունքը եկեղեցու

նկատմամբ: Այն իր արտացոլումը գտավ նաև խորհրդային Հայաստանում:

Հայ եկեղեցու ղեկի մոտ ամուր կանգնեց Գևորգ արքեպ.Չորեքչյանը, որը դրսևորելով ճկուն քաղաքական դիրքորոշում՝ փորձում էր կայունացնել եկեղեցի-պետություն հարաբերությունները:

Արդեն 1940թ. սկզբին Գևորգ արքեպ.Չորեքչյանը հանդիպեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ.Պապյանի հետ: Զրույցի ընթացքում շեշտը դրվեց հայ եկեղեցու հիմնահարցերի վրա: Համաձայնության ձեռք բերվեց անցկացնել Ազգային եկեղեցական ժողով և այլ միջոցառումներ: Չնայած դեռ շատ վաղ էր խոսել բոլշևիկների և եկեղեցու միջև հաշտության մասին բայց իշխանությունները նկատելիորեն թուլացրեցին ճնշումը եկեղեցու նկատմամբ:

2. 1941թ. հունիսին հայրենական մեծ պատերազմը սկսելուն պես, եկեղեցին ցուցաբերեց իր պատրաստակամությունը՝ օգնելու պետությանը այդ դժվար օրերին, չնայած բոլշևիկները եկեղեցին անջատել էին պետությունից և դրանով իսկ արգելել նրան խառնվելու պետական գործերին:

1941թ. հուլիսի 5-ին հայ առաքելական եկեղեցին կոչով դիմեց ողջ հայությանը՝ սատար կանգնել վտանգի ենթարկված հայրենիքին և նյութական օժանդակությունը ցուցաբերել:

3. Որպեսզի հայ եկեղեցին դուրս գար իրեն պարտադրված վիճակից և ի վերջո առաջներ իր դիրքերը՝ Գևորգ արքեպ.Չորեքչյանն այդ դժվար պայմաններում եկեղեցու պարտականությունը տեսնում էր ակտիվ քաղաքական գործունեության և բարեգործության մեջ:

Գևորգ արքեպ.Չորեքչյանի առաջնահերթ կոչը եղավ՝ ստեղծել ,,Սասունցի Դավիթ,, տանկային շարասյուն:

Բարեգործությամբ և հասարակական աշխատանքներով զբաղվող՝ հայ առաքելական եկեղեցին, ինչպես նաև ռուս ուղղափառ և ԽՍՀՄ-ում գործող մի շարք այլ եկեղեցիներ, հանդիպեցին Ստալինի հանդուրժողական վերաբերմունքին. պատերազմի պայմաններում նա ձգտում էր սիրաշահել եկեղեցիներին թե՛ նյութական և թե՛ քարոզչական նպատակներով: Ստալինը որոշում

ստորագրեց ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին կից հայ առաքելական եկեղեցու գործերի խորհուրդ ստեղծելու մասին: 1944թ. հունվարից սկսեց վերահրատարակվել ,,Էջմիածին,, ամսագիրը:

4. Այս ծանր ու անհանգիստ ժամանակաշրջանում սփյուռքում հայ կուսակցական տարբեր խմբավորումների մեջ կային խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ կոշտ գիծ վարելու կողմնակիցներ, որոնք չէին կիսում ողջ հայության Ս.Էջմիածնի շուրջ համախմբման գաղափարը: Նրանք փորձում էին ԱՄՆ-ի հոգևոր թեմն անջատել Ս.Էջմիածնից, և ենթարկել Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսությանը՝ թուլացնելու համար հայ եկեղեցու միասնությունը:

5. Հայ ժողովրդի և եկեղեցու համար հիշարժան դարձավ 1945թ. ապրիլի 19-ը, երբ ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի նախագահ՝ Ի.Ստալինն ընդունեց Գևորգ արքեպ. Չորեքչյանին և, գնահատելով եկեղեցու հայրենասիրական գործունեությունը, համաձայնեց բավարարել զեկուցագրում առաջ քաշված հարցերը:

Հանդիպման ժամանակ խոսվեց հայ ժողովրդի կարիքների, ինչպես նաև արևմտյան Հայաստանի մասին:

Արևմտյան Հայաստանի խնդիրը այդ ժամանակ, ոչ միայն հայության հուզող խնդիրն էր, այլև Ստալինի, որը փորձում էր այն շահարկել Արևելյան քաղաքականության մեջ՝ հետապնդելով իր նպատակները:

Այսպիսով, ստեղծված պայմանները նպաստեցին, որ ի վերջո հայ եկեղեցին հնարավորություն ստանա անցկացնել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսական ընտրություններ և կառուցվածքային մի շարք բարեփոխումներ:

ԿԱՐԵՆ ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆ
/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՐԱՆԻ ,,ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԾՐԱԳԻՐԸ,,
/ 1972 - 1982 ԹԹ. /

1. 1960-70-ական թվականները հանդիսացան սփյուռքի հասարակական-քաղաքական կյանքի աննախընթաց աշխուժացման ժամանակաշրջանը, որը սկիզբ առավ Հայոց ցեղասպանության հիսունամյակի հիշատակման առիթով: Հայ Դատի հետապնդման լայնածավալ աշխատանքներն ուղղված էին ոչ միայն հայության

հիշողության արթնացմանը, այլև միջազգային հանրության ուշադրությունը Հայ դատի վրա բևեռելու նպատակին: Պետությունների, միջպետական մարմինների, հասարակական և գիտական շրջանների մակարդակներով քննարկումների նախապատրաստման գործում իրենց անգնահատելի լուման են ներդրել Սփյուռքի այլազան կազմակերպությունները, որոնց շարքում իր ուրույն տեղն է գրավում 1972թ. հիմնադրված Ամերիկայի Հայկական Համագումար կազմակերպությունը:

2. Հայկական Համագումարի ,,Հասարակական ծրագիրը,, նախատեսում է հայերին հետաքրքրող հարցերի պարզաբանումը ամերիկյան հասարակությանը` լրատվամիջոցների, հրապարակումների և ցուցահանդեսների միջոցով: Նրա կարևոր խնդիրներից մեկը ամերիկահայ համայնքի վերաբերյալ ճշգրիտ տեղեկությունների հավաքումն ու տարածումն է: Կազմակերպության ներկայացուցիչները բազմիցս հանդես են եկել ԱՄՆ-ի հեռուստա և ռադիոկայաններով, տեղեկատվական նյութեր տրամադրել թե ամերիկյան և թե հայկական մամուլին: Հայերի ազգային կյանքի վերաբերյալ բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվել ամերիկյան առաջատար մամուլում:

3. Կազմակերպությունը ակտիվ գործունեություն է ծավալել նաև 1970-1980-ական թվականներին Թուրքական հակահայկական քարոզչական արշավի դեմ պայքարելու ուղղությամբ: Հայությանը վերաբերող ապատեղեկատվության և սխալ անդրադարձումների դեմ պայքարելու նպատակով ԱՀՀ-ն ձեռնարկել է համապատասխան միջոցառումներ. վերստուգել հրատարակված նյութերը, լրատվամիջոցների հաղորդումներն ու թողարկումները, բացահայտել սխալներն ու բացթողումները` դրանց վրա հրավիրելով համապատասխան անձանց ու կազմակերպությունների ուշադրությունը: Թուրքական քարոզչական գործողությունները զսպելու համար ԱՀՀ-ն հսկայական նախապատրաստական աշխատանք է տարել ամերիկյան լրատվամիջոցների հետ` նրանց տրամադրելով մեծաքանակ նյութեր և հորդորելով հավասարակշռված մոտեցում ցուցաբերել ամերիկահայ համայնքի կյանքը լուսաբանելիս:

4. Ամերիկյան հասարակական կարծիքը հայ ազգային արժեքների օգտին ձևավորելու նպատակով համագումարը կազմակերպել է նաև մի շարք ցուցահանդեսներ, որոնց ընթացքում հանրային լայն շրջանակների ուշադրությանն են ներկայացվել հայ արվեստի և պատմամշակութային ժառանգության ուշագրավ ձեռքբերումները: Այդ ցուցահանդեսները կոչված էին նպաստելու ամերիկահայերի հասարակական կերպարի /իմիջ/ բարձրացմանը ավելի նշանակալից աստիճանի:

5. Ամփոփելով ,,հասարակական ծրագրի,, շրջանակներում ԱՀՀ-ի իրականացրած գործունեությունը՝ կարելի է եզրակացնել, որ արդեն այդ տարիներին այն հանդիսանում էր ամերիկահայ համայնքի ամենաազդեցիկ կազմակերպություններից մեկը: ԱՀՀ-ի գործունեությունը ի շարս այլ խնդիրների, ուղղված էր ամերիկյան լրատվամիջոցների հետ հարաբերությունների իրականացմանը, հայ ազգային,արժեքների օգտին ամերիկյան հասարակական կարծիքի ձևավորմանը, որը վերջին հաշվով պետք է նպաստեր Հայ Դատի լուծման համար առավել բարենպաստ պայմանների ստեղծմանը:

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
/ ՀՀ ԳԱԱ Պի /

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԱՐՄԱՏԱՎՈՐՈՒՄԸ

1. Անկախությունը միշտ եղել է մեր ժողովրդի նվիրական երազանքներից մեկը: Սակայն սկզբում անկախության գաղափարը, մեր անցած պատմական ուղու առանձնահատկությունների հետ կապված, միանշանակ չի ընդունվել /հասարակության մի մասը գտնում էր, որ Հայաստանը չի կարող գոյատևել առանց ԽՍՀՄ-ի, մյուսը՝ որ առայժմ վաղ է խոսել անկախության մասին, քանի որ պատմական պահը դեռ չի եկել/: Անկախության գաղափարին ժողովուրդը եկավ միայն ղարաբաղյան շարժման ավելի քան 2 տարվա պայքարից հետո, որը սկիզբ առավ 1988թ. փետրվարին:

Հենվելով փաստագրական և արխիվային նյութերի վրա՝ փորձել ենք անդրադառնալ նախաանցումային շրջանում /պայմանականորեն այդպես ենք կոչում այն շրջանը, որը նախորդել է անկախությանը/ հասարակական-գիտակցության փոփոխման հարցին, վեր հանել այն երևույթները, որոնք ի վերջո հանգեցրին անկախության անհրաժեշտության գիտակցմանը:

2. 1988թ. փետրվարը ժողովրդի մեծագույն մասի համար անակնկալ էր: Այն խախտեց խորհրդահայ հանդարտ ու միապաղաղ կյանքը և ցնցեց ժողովրդին: Չմոռանանք, որ խորհրդային կյանքը դա միայն աքսորներ, բռնություններ և լճացումներ չէր, այլև՝ մեծ ձեռքբերումներ, կայունություն, ապահովություն, սոցիալական պաշտպանվածություն, իսկ վերջին տարիներին կոռուպցիայի զարգացման հետևանքով նաև՝ սոցիալական որոշ խմբերի բարեկեցության աճ, նախորդ շրջանի համեմատությամբ՝ խոսքի ազատություն:

3. Անկախության գաղափարը տիրապետող դարձավ միայն այն ժամանակ, երբ մեկը մյուսի ետևից վերացան ժողովրդի գիտակցության մեջ ծավալված ԽՍՀՄ կազմում մնալու դրդապատճառները, և երբ թե քաղաքական, թե սոցիտնտեսական և թե գաղափարական կյանքը փակուղի մտավ: Հետևապես անկախության գաղափարի արմատավորման համար կային հետևյալ հիմնական պատճառները.

ա/ Ներքին անպաշտպանվածության զարգացումը, որը ծնվեց Սումգայիթից /1988թ. փետրվար/, Բաքվի 1990թ. հունվարյան ջարդերից և դրանց անպատժելիությունից, սահմանամերձ գոտու լոկալ պատերազմներից և ԽՍՀՄ-ում ծայր առած հակահայկական հիստերիայից, որը նաև կենտրոնական լրատվական միջոցների հակահայկական հաղորդումների արդյունքն էր և այլն: Դրան նպաստում էր և ազգային հարցում կուտակված խնդիրների անտեսումը կենտրոնի կողմից:

բ/ Արտաքին պաշտպանության որոշ խախտումները / երբ Նախիջևանում քանդվեց խորհրդաիրանական սահմանը և այլն/:

գ. Սոցիալ-տնտեսական դժվարությունները, որոնք կապված էին անընդհատ կրկնվող շրջափակումների և, որպես հետևանք, վառելիքա-էներգետիկ ճգնաժամի ու պարենային դժվարությունների հետ:

դ. Էկոլոգիական ծանր դրությունը և այդ հարցի անընդհատ շահարկումը:

ե. Երկրաշարժի հետևանքների վերացման գործում անհետևողականություն, դանդաղկոտությունը:

զ. Աշխարհում և հատկապես սոցիալիստական ճամբարում տեղի ունեցող փոփոխությունները, ԽՍՀՄ-ի ,,նոր մտածողության" արտաքին քաղաքականությունը, որը չէր կարող հույսեր չարթնացնել նաև ազգամիջյան պրոբլեմների լուծման հարցում:

է. Սոցիալիզմին հակադրվող միջազգային ուժերի քաղաքականությունը, որոնք ԽՍՀՄ-ի թուլացման միջոցներից էին համարում ազգային հարցի շահարկումները: Դրանով էր բացատրվում այս էտապում տարբեր պետությունների ,,հովանավորչականությունը,, , ,,հայասիրությունը,, /Հիշենք՝ 1989 օգ.-սեպտ. ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովի նիստը, որն առաջարկեց հանրաքվե անցկացնել Ղարաբաղում, դատապարտեց կոտորածները, նոյեմբերին՝ ԱՄՆ-ի սենատի բանաձևը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի առթիվ, 1989թ. դեկտ. Փարիզի միջազգային խորհրդաժողովի կողմից 1915թ. ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը/:

ը. Սփյուռքին Հայաստանի շուրջը համախմբելու միջոցների և հնարավորությունների օգտագործման հույսը:

թ. Այս բոլորին գումարվում էր նաև հոգնությունը սոցիալիստական անարդարություններից, կաշառակերությունից, հովանավորչությունից, դեֆիցիտից և այլն:

ժ. Իր դերն ունեցավ նաև այն հանգամանքը, որ սոցիալիստական արժեքները վաղուց ի վեր չէին իշխում հասարակության գիտակցության վրա: Հին արժեքների համակարգն այլևս չկար, իսկ նորը դեռևս չէր ձևավորվել:

Ահա հիմնականում սրանք էին այն պատճառները, որոնք ժողովրդին բերեցին անկախության անհրաժեշտության գիտակցմանը, մղելով նրան պայքարի, որը 1991թ. ավարտվեց ,,Անկախության հռչակագրով,,:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

ԱՐՄԵՆ ԲՈԲՈԽՅԱՆ - Էթնիկական էվոլյուցիան երկրում /մ.թ.ա. 3-րդ հազ. վերջ - 2-րդ հազ. առաջին կես/. 1

ԵՐՎԱՆԴ ՔՈՅՆԱԼՅԱՆ - Խորենացու ժողովրդական ավանդույթները Մանուկ Աբեղյանի լուսաբանմամբ 3

ԱՐԱՄ ՄԵԼԻՔՅԱՆ - Քաղկեդոնի 4-րդ տիեզերական ժողովը և „Narratio de rebus Armeniae" սկզբնաղբյուրը 6

ԱՐՄԵՆ ԲԻՇԻՐՅԱՆ - Մամիկոնյանների ծագման ավանդության առաջացման պատճառները 7

ՎԱՐԴԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ- Սյունյաց վարդապետարանը 5-6-րդ դդ.-ում 9

ՀԱԿՈԲ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ - Կարս քաղաքի վարչաժողովրդագրական պատկերը 19-րդ դ. 1-ին երեսնամյակին 11

ԱՐՄԵՆ ՇԱՀԲԱԶՅԱՆ - Մ.Տ.Լորիս-Մելիքովի զինվորական և վարչական գործունեությունը Կովկասում 1847-1873 թթ.. . . . 13

ՔՆԱՐԻԿ ԱՎԱԳՅԱՆ - Թուրքիո Հայոց Պատրիարքարանի Դիվանի փաստաթղթերն ԱՄՆ-ի հայ գաղթականության դրության մասին /19-րդ դ. վերջ - 20-րդ դ. սկիզբ/. 16

ՄԿՐՏԻՉ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ - ,,Երիտասարդ Հայաստան,, կազմակերպությունը. . . 18

ԼԻԼԻԹ ԱՍԻՅԱՆ - Հայկական հարցը "Братская помощь пострадавшим в Турции армянам" ժողովածուի էջերում 19

ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՂԱՄԲԱՐՅԱՆ- Նյու-Յորքի խորհրդակցությունը և անգլիական դիվանագիտությունը 21

ԱՇՈՏ ՍՈՂՈՄՈՆՅԱՆ - Հայկական հարցի արտացոլումը Թևֆիք Ջավդեթի ,,Թալեաթ փաշան,, գրքում 23

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈԵՎԱ - Հայերի տեղահանությունները և ցեղասպանությունը Տրապիզոնի նահանգում 1915-1916 թթ. 25

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ- Հայկական հարցը ռուսական ինքնակալության տապալումից մինչև Հոկտեմբերյան հեղափոխությունն ընկած ժամանակահատվածում 27

ՎԱՐԴԱՆ ԽՈՒԲՈՅԱՆ - Հայ-վրացական տարածքային վեճերի շուրջ /1918 թ. մայիս-1920 թ. նոյեմբեր/ 29

ՅՈՒՐԻԿ ԴԱԼԱԼՅԱՆ - Հայ-ադրբեջանական դիվանագիտական հարաբերությունների պատմությունից 31

ԱՎԱԳ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ - 1919 թ. մայիսի 28-ի Միացյալ Հայաստանի հռչակման ակտը և միջկուսակցական պայքարի սրումը 1919-1920-ական թթ. 32

ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ- Բաթումի կոնֆերանսի աշխատանքները անդրկովկասյան մամուլում /1918 թ. մայիս-հունիս/. 34

ԱՐՄԵՆ ԲՈԴԻԿՅԱՆ - Զանգեզուրը Անգլիայի արտաքին քաղաքականության համակարգում /1918-1920թթ./. 37

ՆԱՐԻՆԵ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ - Թուրքական օկուպացիայի հետևանքները Ալեքսանդրապոլի գավառում /1920 թ. նոյեմբեր- 1921 թ. ապրիլ/ 39

ԿԱՐԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ - 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում և խորհրդային Ռուսաստանը. 40

ԱՐՏԱԿ ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ - Անդրկովկասյան դաշնության կազմավորումը և սփյուռքահայ կուսակցությունները. 42

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ - Մշակութային կյանքը Հայաստանի Առաջին Հանրապետությունում 44

ԱՐՈՒՍՅԱԿ ՏԵՐՋԱՆՅԱՆ - Հայ առաքելական եկեղեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին /1939-1945 թթ./ 46

ԿԱՐԵՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ - Ամերիկայի հայկական համագումարի ,,Հասարակական ծրագիրը,, /1972-1982 թթ./ 48

ԼԻԼԻԹ ԶԱՔԱՐՅԱՆ - Հասարակական գիտակցության մեջ անկախության գաղափարի արմատավորումը. 50

ՀԱՊԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

/ՀՀ ԳԱԱ ՊԻ/ - Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտ

/ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ/ - Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների Ազգային Ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

/ԵՊՀ/ - Երևանի Պետական Համալսարան

/ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ/ - Հայաստանի Հանրապետության Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ

/ՀՀ ՆՊԿՊԱ/ - Հայաստանի Հանրապետության Նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվ

[150 [illegible]]

A II / 85342